

Τα ελληνικά κοιμητήρια του νεοκλασικισμού: μεταίχμιο ζωής και ουτοπίας

ΙΡΙΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ΣΤΥΛΙΑΝΗ ΒΡΑΚΙΔΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: ΑΜΑΛΙΑ ΚΩΤΣΑΚΗ
ΧΑΝΙΑ, ΜΑΪΟΣ 2019

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε την καθηγήτριά μας, κ. Αμαλία Κωτσάκη, για την καθοδήγηση και την υποστήριξή της, καθώς επίσης και τις «οικογένειές» μας.

«A tomb is a monument placed on the limits of two worlds.»
Jacques-Henri Bernardin de Saint-Pierre, Γάλλος συγγραφέας (1737-1814)

Η ερευνητική εργασία επιχειρεί να διερευνήσει τον διάλογο που αναπτύσσουν τα ελληνικά νεκροταφεία του νεοκλασικισμού, με τα αντίστοιχα σχέδια των πόλεων στις οποίες ανήκουν, όσο και με τις ουτοπίες που εκφράζονται στα ευρωπαϊκά κοιμητηριακά πρότυπα της εποχής. Ως αντικείμενο της μελέτης θα εξεταστούν το Α' Κοιμητήριο Αθηνών και το Κοιμητήριο της Αναστάσεως του Πειραιά. Τα κοιμητήρια αυτά αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα της ελληνικής κοιμητηριακής αρχιτεκτονικής του 19^{ου} αιώνα, καθώς οργανώθηκαν και διαμορφώθηκαν κατ' εικόνα των αντίστοιχων σχεδίων για την Αθήνα και τον Πειραιά και σύμφωνα με τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, ενώ επιπλέον, ως αντανάκλαση της πόλης, καθιστούν αντιληπτή τη συνάφεια του πραγματικού με το ιδεατό.

Ο επαναπροσδιορισμός της ελληνικής πόλης κατά τον 19^ο αιώνα με σκοπό τον εξευρωπαϊσμό της ως έκφραση της ανεξαρτησίας του νεοσύστατου κράτους, εντοπίζεται και στην αντίληψη για τη νεκρόπολη της ίδιας περιόδου. Τον 19^ο αιώνα το νεκροταφείο αποκτά φιλοσοφική διάσταση και επιδιώκει να δώσει την αίσθηση της ιστορικής συνέχειας και της αιώνιας κατοικίας· είναι ένας τόπος - τρόπος επιστροφής στις ρίζες. Δημιουργείται σαν μίμηση της πραγματικής και της ιδεατής πόλης των ζωντανών, αφού συνεχίζει ως προς πολλά την ίδια την πολιτεία των *εν τω κόσμω* και αποτελεί την προέκταση και την άλλη της όψη, τόσο μορφολογικά όσο και συμβολικά. Συνεπώς, κατέχει την θέση του ειδώλου της πόλης των ζωντανών, αποτελώντας μία εξιδανικευμένη μορφή της και μία γέφυρα ανάμεσα στην πραγματικότητα και την ουτοπία.

01. Εισαγωγή

A. Σκοπός	17
B. Αντικείμενο	17
Γ. Βιβλιογραφική ανασκόπηση	17

02. Μέθοδος

A. Μέθοδος συλλογής στοιχείων	21
B. Ερμηνευτική μέθοδος	
B1. Υπόθεση εργασίας	21
B2. Συγκρότηση εργασίας	23
B3. Ερευνητικά ερωτήματα	23

03. Ευρήματα

Το Α' Κοιμητήριο Αθηνών και το Κοιμητήριο της Αναστάσεως του Πειραιά: σύντομη ιστορική αναδρομή	27
A. Η πόλη των ζώντων	
A1. Το Α' Κοιμητήριο Αθηνών και το πολεοδομικό σχέδιο της Αθήνας	35
A2. Το Κοιμητήριο της Αναστάσεως του Πειραιά και το πολεοδομικό σχέδιο του Πειραιά	51
B. Η πόλη των νεκρών	
B1. Το Père Lachaise στο Παρίσι και η ουτοπία	69
B2. Το πρότυπο του Père Lachaise και τα ελληνικά κοιμητήρια του 19ου αιώνα	72

04. Ερμηνεία - Συμπεράσματα 93

05. Βιβλιογραφία - Πηγές 105

01

εισαγωγή

A. Σκοπός

Σκοπό της εργασίας αποτελεί η διερεύνηση του διαλόγου που αναπτύσσουν τα ελληνικά νεκροταφεία του νεοκλασικισμού, με τα αντίστοιχα σχέδια των πόλεων στις οποίες ανήκουν, καθώς και με τα ευρωπαϊκά κοιμητηριακά πρότυπα της εποχής ως εκφράσεις ουτοπιών.

B. Αντικείμενο

Αντικείμενο της εργασίας συνιστούν δυο χαρακτηριστικά παραδείγματα της ελληνικής κοιμητηριακής αρχιτεκτονικής του 19^{ου} αιώνα, το Α' Κοιμητήριο Αθηνών και το Κοιμητήριο της Αναστάσεως του Πειραιά.

Γ. Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Το αντικείμενο της παρούσας μελέτης έχει διερευνηθεί τμηματικά. Η βιβλιογραφία που αφορά γενικότερα τα προαναφερθέντα κοιμητήρια, τα σχέδια πόλεως στα οποία ανήκουν καθώς και τις θεωρήσεις για τις ουτοπίες, είναι εκτενής, αλλά οι συσχετισμοί μεταξύ αυτών δεν απαντώνται συστηματικά.

Τα βιβλία αναφοράς που χρησιμοποιήθηκαν είναι:

1. Βενετάς – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, *Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999
2. Κονταράτος, Σάββας, *Ουτοπία και Πολεοδομία*, Πρώτος και Δεύτερος τόμος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2015
3. Καρδαμίτση – Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, *Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του*, εκδ. Ολκός, Αθήνα, 2017
4. Μετζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών, Διδακτορική διατριβή*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων, Επιβλέπων καθηγητής: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, 2004

A. Μέθοδος συλλογής στοιχείων

Για τη συλλογή του ερευνητικού υλικού πραγματοποιήθηκε:

1. Αρχαιακή έρευνα: Αρχείο νεκροταφείου Αναστάσεως Πειραιά, Αρχείο Δήμου Αθηναίων
2. Έρευνα πεδίου
3. Βιβλιογραφική έρευνα
4. Διαδικτυακή έρευνα

B. Ερμηνευτική μέθοδος

B1. Υπόθεση εργασίας

Το κοιμητήριο, κυρίως κατά τον 19^ο αιώνα, υφίσταται και αυτό την επίδραση του νεοκλασικισμού, όσον αφορά τη μορφή αλλά και την ιδεολογία του. Οι νεοκλασικιστές αντιμετωπίζουν το θάνατο ως ένα φυσικό γεγονός και τον θεωρούν ως ένα πέραςμα από την επίγεια ζωή σ' έναν άλλο κόσμο. Ο θάνατος, μέσω του συνδυασμού της φιλοσοφικής θεωρίας με την αρχαιολογική γνώση, παύει να είναι μακάβριος. Συνεπώς, τα νεκροταφεία αποβάλουν τον θλιβερό χαρακτήρα τους και με την επίδραση της ρομαντικής κηποτεχνίας και του νεοκλασικισμού, που αποτυπώνει την ιδανική φύση και την κλασική αρχαιότητα, γίνονται χώροι φιλοσοφικού στοχασμού.¹

Η φιλοσοφική θεώρηση της ιδέας του θανάτου, που άρχισε να επικρατεί στην Ευρώπη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, έρχεται σε πλήρη διάσταση με το μακάβριο και σκοτεινό «memento mori» που είχε κυριαρχήσει κατά το Μεσαίωνα. Ο άνθρωπος του 18^{ου} αιώνα αναπτύσσει μια ιδιαίτερη σχέση με τη φύση. Το κοιμητήριο μεταφέρεται σε αυτή και αποκτά τη μορφή ενός ειρηνικού τοπίου κήπου. Ένα βήμα μετά, το νεκροταφείο του 19^{ου} αιώνα γίνεται φιλοσοφικό. Διδάσκει ότι ο θάνατος δεν είναι καταστροφή, αλλά το μέρος ενός αιώνιου κύκλου αναπαραγωγής, γι' αυτό και τοποθετείται στη φύση. Ταυτόχρονα επιδιώκει να δώσει την αίσθηση της ιστορικής συνέχειας και της κοινωνικής καταγωγής, όπως και αυτή της αιώνιας κατοικίας· είναι ένας τόπος - τρόπος επιστροφής στις ρίζες. Ο τάφος παύει να είναι μόνο μνημείο, αλλά γίνεται περισσότερο τόπος επίσκεψης και προσκυνήματος για προσευχή και στοχασμό.² Η νεκρόπολη της περιόδου αυτής, μετουσιώνει στοιχεία από τις θεωρίες τοπίου και από τις ιδέες για τον «εξανθρωπισμό» και την αξιοπρέπεια του θανάτου, τα οποία εξελίχθηκαν και σε αισθητικά κριτήρια που αφορούσαν στη μεταβολή των ιδανικών για το τοπίο και στον εξευγενισμό της αστικής ζωής.³

¹ Μαρκάτου, Δώρα Φ. , Μαυρομιχάλη, Ευθυμία, Παυλόπουλος, Δημήτρης , *Νεοελληνική ταφική γλυπτική – Αρχές του 19^{ου} αιώνα, 1940, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα, 2015, σελ. 27*

² Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2004, σελ. 191*

³ Γαλάτη, Ματίνα, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από την τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού.]*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012, σελ. 105

Η αλλαγή αυτή στη σύλληψη της ιδέας για το κοιμητήριο, που είχε τη βάση της στην αρχιτεκτονική τοπίου, εξαπλώθηκε στην Ευρώπη για να καταλήξει στη δημιουργία του Père Lachaise στο Παρίσι το 1804, που ήταν το πρώτο και έγινε το πιο γνωστό δυτικό κοιμητηριακό πρότυπο, καθώς σχεδιάστηκε σαν γραφικό τοπίο κήπου και αστικό πάρκο, συνδυάζοντας τη γραφική αισθητική με τη μνήμη της προσωπικής απώλειας.⁴ Στο πρότυπο αυτό, βασίστηκαν και τα ελληνικά νεκροταφεία των νεοκλασικών πόλεων,⁵ οι οποίες σχεδιάστηκαν και αναδιοργανώθηκαν μετά την ίδρυση του νέου κράτους το 1830. Αξιοσημείωτα παραδείγματα αποτελούν το Α' Νεκροταφείο Αθηνών το 1837, που αποτέλεσε την πρώτη οργανωμένη νεκροταφειακή κοινότητα, και μαζί με το Νεκροταφείο της Αναστάσεως του Πειραιά το 1892, συνδέθηκαν άμεσα με την ανάπτυξη και τον σχεδιασμό της νέας πρωτεύουσας και του εμπορικού λιμανιού της.

Ο 19^{ος} αιώνας στην Ελλάδα ταυτίζεται με την περίοδο της απελευθέρωσης και της αναγνώρισής της ως ανεξάρτητο Κράτος. Ο επαναπροσδιορισμός και η συγκρότηση των ελληνικών πόλεων κατά τον αιώνα αυτό συνοδεύεται από το ζήτημα του σχεδιασμού τους, καθώς όφειλαν να αντικατοπτρίσουν την προσπάθεια εξευρωπαϊσμού και ανεξαρτησίας του κράτους. Η πορεία της ελληνικής αρχιτεκτονικής και οι πρώτες προσπάθειες διαμόρφωσης και διαχείρισης του αστικού χώρου, επηρεάζονται τόσο από τα παραδοσιακά ή ντόπια στοιχεία όσο και από τα δυτικά πρότυπα. Το «Σχέδιον» εισάγεται στην Ελλάδα ως νεωτερισμός και αποτελεί το βασικό εργαλείο για τη νέα ιεράρχηση του αστικού ιστού. Οι πόλεις αποκτούν πολεοδομικά σχέδια που διαγράφουν την επιθυμία για σαφή οργάνωση και αποδοτική λειτουργικότητα, ενώ ταυτόχρονα φανερώνουν την προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της εθνικής ταυτότητας και αναβίωσης των κλασικών προτύπων της αρχαιότητας και της αθηναϊκής δημοκρατίας.⁶ Η υιοθέτηση του νεοκλασικισμού θριαμβεύει και επιτρέπει στην ελληνική αρχιτεκτονική και πολεοδομία να συνδεθεί ταυτόχρονα με τις αρχιτεκτονικές τάσεις των άλλων ευρωπαϊκών κρατών.⁷

Ο σχεδιασμός των μεγάλων πόλεων (Αθήνα, Πειραιάς, Πάτρα, Καλαμάτα, Μεσολόγγι, Σύρος κ.ά.) ακολουθεί τη νεοκλασική αντίληψη της πολεοδομίας, με εμφανείς τη συμμετρία, τη μνημειακότητα και την σύνδεση με το ιστορικό παρελθόν.

Η ίδρυση των ελληνικών νεοκλασικών πόλεων συνοδεύεται από την αυτή των κοιμητηρίων τους. Ως διαχρονική εικόνα της πόλης, μετουσιώνουν πολλά από τα στοιχεία που την απαρτίζουν, τόσο ως προς την χωρική οργάνωση («συνοικίες»),

⁴ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 21

⁵ Ζιρώ, Όλγα, *Το Επιτύμβιο Ανάγλυφο στη Νεοελληνική γλυπτική, 1830-1900, η Αφήγηση των μορφών*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2013, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Φιλοσοφική Σχολή, τμ.1, σ. 272

⁶ Τεμπελοπούλου, Μυρτώ, *Νεοκλασικές αστικές πλατείες στην Ελλάδα- Ζητήματα ανθεκτικότητας και δημοφιλίας στη διαδρομή δύο αιώνων*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2014, σελ. 5

⁷ Πετρίδου, Βασιλική, Ζιρώ, Όλγα, *Τέχνες και αρχιτεκτονική από την αναγέννηση έως τον 21ο αιώνα*. [ηλεκτρ. βιβλ.], Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015

δρόμοι, λειτουργίες), όσο και ως προς την αρχιτεκτονική μορφή. Πέραν των μορφολογικών στοιχείων που πηγάζουν από τον πολεοδομικό σχεδιασμό, εντοπίζονται συμβολικά και ουτοπικά χαρακτηριστικά, αφού το κοιμητήριο συνεχίζει ως προς πολλά την ίδια την πολιτεία των εν τω κόσμω και αποτελεί την προέκταση και την άλλη της όψη στην αιωνιότητα.⁸ Το κοιμητήριο δημιουργείται σαν μίμηση της πραγματικής και της ιδεατής πόλης των ζωντανών, καθώς μέσω αυτού συμβολίζεται η επανεγκόλπωση του εκλιπόντος στη συνεχιζόμενη κοινωνική ζωή και συνεπώς η κοινωνία αποδεικνύει την ικανότητά της να υπερβαίνει το θάνατο.⁹

B2. Συγκρότηση εργασίας

Η ερμηνευτική μέθοδος είναι συγκριτική.

Συγκεκριμένα, αντιπαραβάλλονται και συγκρίνονται τα σχέδια της πόλης των Αθηνών (1833) και του Πειραιά (1834) με τα αντίστοιχα σχέδια του Α' Κοιμητηρίου Αθηνών (1837) και του Κοιμητηρίου της Αναστάσεως του Πειραιά (1892). Επιπλέον, γίνεται σύγκριση των προαναφερθέντων σχεδίων των νεκροταφείων με εκείνο του προτύπου του Père Lachaise στο Παρίσι (1804).

B3. Ερευνητικά ερωτήματα

Με βάση την παραπάνω ερμηνευτική μέθοδο θα επιχειρηθεί να απαντηθούν τα ακόλουθα ερωτήματα:

- _ Ποία σχέση αναπτύσσεται ανάμεσα στα σχέδια των νεοκλασικών νεκροταφείων της Αθήνας και του Πειραιά και στα αντίστοιχα πολεοδομικά σχέδια;
- _ Πώς αποδίδεται ο νεοκλασικός χαρακτήρας στο Α' Κοιμητήριο Αθηνών και στο Κοιμητήριο της Αναστάσεως του Πειραιά;
- _ Ποιές είναι οι ουτοπικές αρχές που εκφράζονται στο πρότυπο νεκροταφείο του Père Lachaise στο Παρίσι; Διακρίνεται αντίστοιχος ουτοπικός χαρακτήρας στα ελληνικά κοιμητήρια του νεοκλασικισμού;
- _ Πώς οι ουτοπίες που εντοπίζονται στα εν λόγω ελληνικά κοιμητήρια εκφράζονται στο χώρο;
- _ Μεταφέρεται ο χαρακτήρας του αστικού πάρκου των ευρωπαϊκών κοιμητηρίων του 19^{ου} αιώνα και συγκεκριμένα του Père Lachaise, στα αντίστοιχα ελληνικά νεκροταφεία; Αν όχι, ποιοι παράγοντες συντέλεσαν σε αυτό;
- _ Ποία σχέση διαπιστώνεται μεταξύ των δύο προαναφερθέντων ελληνικών κοιμητηρίων της εποχής του νεοκλασικισμού;

⁸ Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, *Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του*, εκδ. Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ.11

⁹ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 220

Το Α' Κοιμητήριο Αθηνών και το Κοιμητήριο της Αναστάσεως του Πειραιά: σύντομη ιστορική αναδρομή

_Η διαμόρφωση των κοιμητηρίων στην Ευρώπη

Παρ' ότι ιστορία του θανάτου είναι εξίσου μακρά με την ιστορία της ύπαρξης¹⁰, η ιστορία των νεκροταφείων, τουλάχιστον με τη μορφή που τα γνωρίζουμε σήμερα, είναι πάνω κάτω δύο αιώνων. Αν στις μέρες μας βρεθεί κανείς σε έναν χώρο ταφής, θα έρθει αντιμέτωπος με τη μικρογραφία μιας πόλης.¹¹ Η ιδέα της νεκρόπολης, ενός τόπου ανάπαυσης νεκρών, αναδύθηκε στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και έκτοτε, τα κοιμητήρια πήραν τη μορφή σημαντικών θυλάκων σε μεγάλα πολεοδομικά συγκροτήματα.¹² Η έξοδός τους από τον εκκλησιαστικό αυλόγυρο εξέφρασε τον ιδεολογικό θρίαμβο του ορθολογισμού, τη νίκη του φιλελευθερισμού και τη σταδιακή επικράτηση ενός νέου τύπου κοιμητηρίου,¹³ σχεδιασμένου στα πρότυπα ενός γραφικού τοπιακού κήπου, που συγκροτούσε πολιτειακό και όχι θρησκευτικό σύνολο.¹⁴

Την εποχή αυτή στην Ευρώπη κυριαρχεί το κίνημα του Νεοκλασικισμού, και ο θάνατος, στα μάτια των υποστηρικτών του, μέσω των πολυπληθών εκφραζόμενων φιλοσοφικών θεωριών και των αρχαιολογικών γνώσεων¹⁵ που τότε άνθιζαν, παύει να μοιάζει αποκρουστικός. Κατά συνέπεια, τα κοιμητήρια αποβάλλουν τον μακάβριο χαρακτήρα τους και με την επίδραση της Ρομαντικής Κηποτεχνίας, γίνονται τόποι αναψυχής και αποσκοπούν στον εξανθρωπισμό και την αξιοπρέπεια του θανάτου, στην έκφραση του σεβασμού και του γαλήνιου στοχασμού.

¹⁰ Παρασκευοπούλου, Ιωάννα, *Το Πρώτο Νεκροταφείο της Αθήνας: Ιστορικά Οράματα*, Διπλωματική εργασία, επιβλέπων: Γεώργιος Κρητικός, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2014, σελ. 10

¹¹ Πλήθος οριζόντιων και κάθετων δρόμων διαπερνούν τα οικοδομικά τετράγωνα, μέσα στα οποία βρίσκονται οι νεκρικές κατοικίες, οι οποίες, επίσης, ποικίλουν σε μέγεθος, ανάλογα με τη σπουδαιότητα τους. Συνήθως, ισχύει η αρχή της κεντρικότητας, όπου όσο πιο κοντά στην κεντρική αρτηρία βρίσκεται ένα ταφικό μνημείο τόσο μεγαλύτερη είναι η αξία του, τόσο η συμβολική όσο και η υλική. (Αναξαγόρου, Ταπάνα, *Επέκεινα*, ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Ξένου Βάνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2014, σελ. 43)

¹² Ζαβράκα, Δέσποινα, *Η πολεοδομική διάσταση των ευρωπαϊκών χώρων ταφής. Συγκριτική ανάλυση του δημόσιου χαρακτήρα των σύγχρονων κοιμητηρίων της Γαλλίας και της Ελβετίας*, Πανελλήνιο συνέδριο πολεοδομίας, χωροταξίας και περιφερειακής ανάπτυξης, Βόλος, 2009

¹³ Παρασκευοπούλου, Ιωάννα, *Το Πρώτο Νεκροταφείο της Αθήνας: Ιστορικά Οράματα*, Διπλωματική εργασία, επιβλέπων: Γεώργιος Κρητικός, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2014, σελ. 11

¹⁴ Ζαβράκα, Δέσποινα, *Η πολεοδομική διάσταση των ευρωπαϊκών χώρων ταφής. Συγκριτική ανάλυση του δημόσιου χαρακτήρα των σύγχρονων κοιμητηρίων της Γαλλίας και της Ελβετίας*, Πανελλήνιο συνέδριο πολεοδομίας, χωροταξίας και περιφερειακής ανάπτυξης, Βόλος, 2009

¹⁵ Οι νεοκλασικιστές, επηρεασμένοι από τον Γκόττχολντ Λέσσινγκ (Gotthold Lessing), θεωρούσαν το θάνατο ως ένα πέρασμα από την επίγεια ζωή σ' έναν άλλο κόσμο. Τον αντιμετώπιζαν δηλαδή, ως ένα φυσικό γεγονός, το οποίο, βέβαια, δεν απέκλειε τη θλίψη των ζώντων για τον οριστικό αποχωρισμό τους από αγαπημένα πρόσωπα. Εντωμεταξύ, οι αρχαιολογικές έρευνες είχαν κάνει γνωστό ότι οι αρχαίοι Έλληνες παρίσταναν το θάνατο ως έναν ωραίο, γυμνό, φτερωτό νέο, με μελαγχολική έκφραση που κρατούσε σβησμένο πυρσό και τον θεωρούσαν δίδυμο αδελφό του Ύπνου (Μαρκάτου, Δώρα Φ., Μαυρομιχάλη, Ευθυμία, Παυλόπουλος, Δημήτρης, *Νεοελληνική ταφική γλυπτική - Αρχές 19ου αιώνα*, 1940, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχελή, Αθήνα, 2015, σελ. 27)

Ως τόποι αιώνιας ανάπαυσης ή Ηλύσια Πεδία,¹⁶ τα νέα κοιμητήρια συνδύασαν ταυτόχρονα περίπλοκη αρχιτεκτονική και διαμόρφωση τοπίου. Οι ευχάριστες τοποθεσίες για τη χωροθέτησή τους, η ακώλυτη θέα, η ζωτικότητα του νερού, η αρμονία της φύσης, η διαφάνεια του μαρμάρου οδήγησαν στη δημιουργία κοιμητηρίων που μετουσίωσαν την έννοια της πραγματικής αστικής μητρόπολης νεκρών. Αξιόλογο παράδειγμα αποτελεί το κοιμητήριο του Père Lachaise στο Παρίσι, το πρώτο κοιμητήριο της Δύσης που σχεδιάστηκε ως γραφικός τοπιακός κήπος [Picturesque Landscape Garden]¹⁷ και υπήρξε πρότυπο ευρωπαϊκής κοιμητηριακής αρχιτεκτονικής κατά το 19^ο και 20^ο αιώνα.

Εν κατακλείδι, ο καταλυτικός χαρακτήρας των νεοσύστατων κοιμητηρίων, υπενθύμισε στους ανθρώπους έναν ευγενικότερο τρόπο ζωής,¹⁸ χωρίς να προσβάλλει την ιερότητα που απαιτεί ένας χώρος ταφής. Πολιτιστικά και κοινωνικά, η έννοια του θανάτου δεν προκαλούσε πλέον τρόπο και αναδιατυπώθηκε καθώς το Κοιμητήριο, για πρώτη φορά, εξέφρασε την αρμονία της ζωής έναντι της συγγής αιωνιότητας που επιβάλλει ο θάνατος.

Το κοιμητήριο στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα

Το κοιμητήριο στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα με την εγκαθίδρυση της βασιλείας του Όθωνα και τη μόνιμη παρουσία πολλών Βαυαρών μηχανικών, τεχνιτών και αρχιτεκτόνων, υπέστη, όπως και ολόκληρη η αρχιτεκτονική έκφραση της εποχής, την επίδραση του νεοκλασικισμού. Η επίδραση αυτή ήταν φανερή, όχι μόνο στα επιμέρους στοιχεία των νεκροταφειακών χώρων, αλλά και στην συνολική οργάνωση και διαρρύθμιση. Η φιλοσοφική θεώρηση της ιδέας του θανάτου μεταφέρθηκε από την υπόλοιπη Ευρώπη, με τον θάνατο να παρομοιάζεται με τον Ύπνο¹⁹ και το Κοιμητήριο²⁰ να αποτελεί ένα ειρηνικό τοπίο κήπου, ένα Ηλύσιο Πεδίο, έναν Τόπο

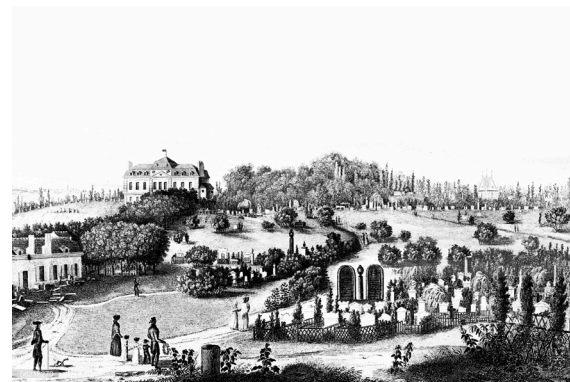
¹⁶ Γαλάτη, Ματίνα, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από την τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού]*, ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012, σελ. 108

¹⁷ Ό.π., σελ. 105

¹⁸ Ζαβράκα, Δέσποινα, *Η πολεοδομική διάσταση των ευρωπαϊκών χώρων ταφής. Συγκριτική ανάλυση του δημόσιου χαρακτήρα των σύγχρονων κοιμητηρίων της Γαλλίας και της Ελβετίας*, Πανελλήνιο συνέδριο πολεοδομίας, χωροταξίας και περιφερειακής ανάπτυξης, Βόλος, 2009

¹⁹ Η σχέση του Θανάτου με τον Ύπνο εμφανίζεται από την αρχαία Ελλάδα, όπου σύμφωνα με τον Ησίοδο ο θεός Θάνατος είναι δίδυμος αδελφός του Ύπνου. Ο Ύπνος, όπως και ο Θάνατος, αποτελεί ευεργέτη της εξέλιξης, καθώς ανανεώνει την μορφή και κάθε κατάσταση της ζωής. (http://mythiki-anazitisi.blogspot.com/2014/05/blog-post_7436.html)

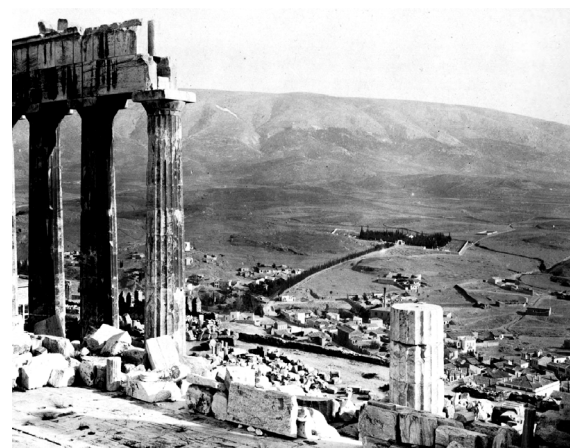
²⁰ Όπως άλλωστε δηλώνει και η ελληνική λέξη από την οποία προέρχεται, το «Κοιμητήριο» αποτελεί τον τόπο όπου κανείς κοιμάται.

Εικόνα 1: Άποψη του κοιμητηρίου Père Lachaise του Παρισιού, Παρίσι, 1815, γκραβούρα

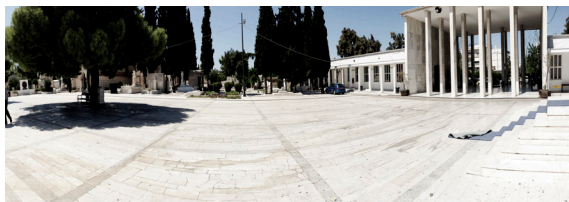

Εικόνα 2: Άποψη του κοιμητηρίου Père Lachaise του Παρισιού, Παρίσι, 1855, γκραβούρα

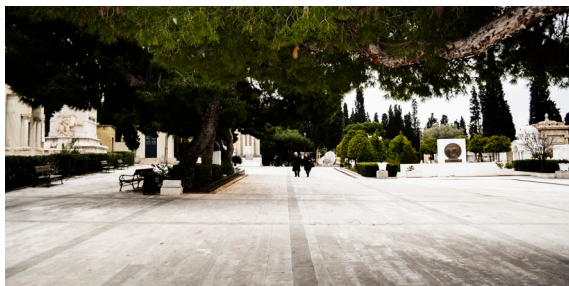

Εικόνα 3: Άποψη από την Ακρόπολη. Στο βάθος το Α' Νεκροταφείο της Αθήνας, περί το 1880

Ανάπαυσης. Σύμφωνα με αυτή τη φιλοσοφία, δημιουργήθηκαν τόποι ταφής με στόχο να καλύψουν της ανάγκες των νέων πόλεων που σχεδιάστηκαν την εποχή εκείνη. Κοιμητήρια με φύτευση επηρεασμένη από τη γερμανική σχολή της αρχιτεκτονικής τοπίου (την φυσική, δηλαδή, ανάπτυξη και όχι την αυστηρή υποταγή στους κανόνες αισθητικής)²¹ και με έντονο γλυπτικό διάκοσμο και μνημειακότητα, που τα κατέστησαν υπαίθρια μουσεία γλυπτικής, αποτύπωσαν την νέα αυτή αντίληψη για το θάνατο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα του νεοκλασικού κοιμητηριακού σχεδιασμού, αποτελούν να νεκροταφεία που δημιουργήθηκαν στις νεοκλασικές πόλεις, όπως το Α' Νεκροταφείο Αθηνών (1837), το Κοιμητήριο Αγίου Γεωργίου Ερμούπολης (1834), το Κοιμητήριο Αναστάσεως Πειραιά (1892) και το Α' Κοιμητήριο Πατρών (1880).

_Εικόνα 4: Είσοδος στο κοιμητήριο

_Εικόνες 5.6: Εσωτερικές απόψεις του κοιμητηρίου

_ Το Α' Κοιμητήριο των Αθηνών (1837)

Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας είναι το πρώτο συγκροτημένο και οργανωμένο κοιμητήριο που ιδρύθηκε στην πόλη. Η σύστασή του, έγινε ταυτόχρονα με τον προσδιορισμό της Αθήνας ως πρωτεύουσας του νέου ελληνικού Κράτους. Καθιστά έναν ιστορικό τόπο, καθώς ήταν η πρώτη πολιτεία, που το νεοσύστατο Κράτος, παραχώρησε στους νεκρούς της.²² Ιδρύθηκε το 1837, σύμφωνα με το Βασιλικό Διάταγμα της 4^{ης} Νοεμβρίου 1837 (αρ. πρωτ. 17119 της Επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως Γραμματείας της Επικρατείας), επί δημάρχου Αθηναίων Δημητρίου Καλλιφρονά (1837-1841)^{23 24}, στην περιοχή του Μετς. Ανήκει στη γενιά των Κοιμητηρίων που διαμορφώθηκαν κάτω από το πνεύμα του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης, απηχώντας τις απόψεις του κλασικισμού που αντιμετωπίζει τον θάνατο σαν «ύπνο χωρίς όνειρα»,²⁵ όμως, παρ' ότι ο σχεδιασμός του ακολούθησε τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, το κοιμητήριο κατάφερε και κράτησε το πνεύμα ελληνικό.

Το ρεύμα του Ρομαντισμού που κατέκλυσε την Ευρώπη, ιδίως

²¹ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2004, σελ.76

²² Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, *Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του*, εκδ. Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ. 9

²³ Ίσως η καθυστέρηση αυτή να έχει σχέση με τις συζητήσεις που γίνονταν την περίοδο αυτή σχετικά με την εφαρμογή του Σχεδίου Πόλεως της πρωτεύουσας. (Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, *Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του*, εκδ. Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ. 16)

²⁴ Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, *Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του*, εκδ.Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ. 16

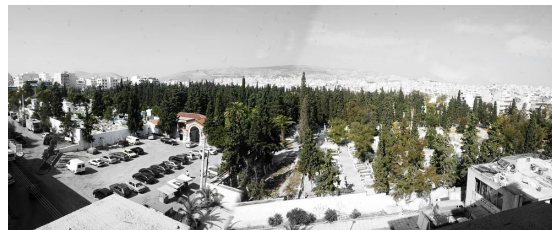
²⁵ Α' Νεκροταφείο Αθηνών: Ένα υπαίθριο μουσείο ιστορίας και τέχνης, άρθρο στο διαδίκτυο, πηγή: <http://theathenian.gr/stories/item/544-nekrotafeio-istori-texnis>

το πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα επηρέασε και την Ελλάδα η οποία βοηθήθηκε ιδιαίτερα από τη νέα ιδεολογία που το ρεύμα αυτό επέβαλε, καθώς και από το Φιλελληνισμό των δυτικοευρωπαίων ρομαντικών των οποίων τα ιδεώδη και τα πρότυπα στράφηκαν ξανά προς το Ελληνικό πνεύμα.²⁶ Το κλίμα αυτό βρήκε μεγάλες ευκαιρίες έκφρασης²⁷ στους τόπους ταφής, και ιδίως στο Α' Κοιμητήριο. Και εδώ, όπως ακριβώς και στην πόλη, επικράτησε το νεοκλασικό ιδίωμα, αυτό που συμπυκνώνει τη διαδρομή από την ελληνική αρχαιότητα στη νεότερη ιστορία.²⁸ Ήδη από το 1840, το Α' Κοιμητήριο Αθηνών, χαρακτηρίζεται ως η υπαίθρια γλυπτοθήκη της πόλης, χαρακτηρισμός που μέχρι και σήμερα παραμένει αναλλοίωτος, καθώς το ίδιο το κοιμητήριο συνιστά έναν σπουδαίο πολιτιστικό πλούτο.

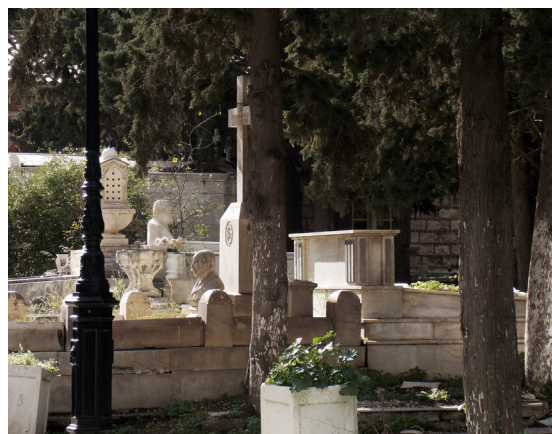
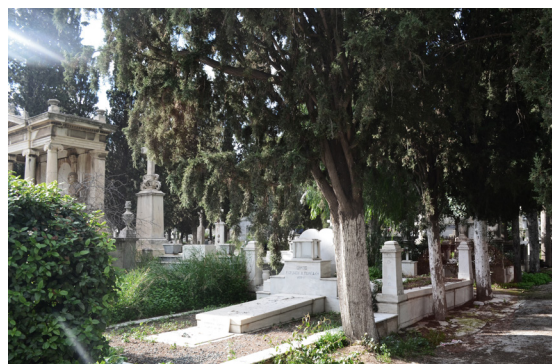
Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας δεν ακολουθεί, όπως πολλά άλλα, αρχιτεκτονικά μορφώματα ισοπεδωτικά τυποποιημένα στα πρότυπα μιας εμπορευματοποιημένης παραγωγής,²⁹ ούτε βαδίζει στα χνάρια της κοινότητας αντίληψης του σύγχρονου αστικού νεκροταφείου, καθώς εδραιώθηκε σε μια εποχή όπου η σημασία και ο ρόλος αυτού του τόπου μέσα στην πόλη ήταν διαφορετικά. Ένας τέτοιος χώρος υπενθυμίζει την ευθύνη του ανθρώπου για συνέχιση της ζωής και αναβάθμιση της ποιότητας της³⁰ αλλά ταυτόχρονα αποσκοπεί στη μνήμη και όχι στη λήθη του θανάτου.

_ Το Κοιμητήριο της Αναστάσεως του Πειραιά (1892)

Όσον αφορά την περίπτωση του Πειραιά, κατά τον 19^ο αιώνα, και ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες, η βιομηχανική περιοχή αυτή αναπτυσσόταν με ταχείς ρυθμούς, με τον συνεχώς αυξανόμενο πληθυσμό να επιφέρει τον κορεσμό του πρώτου νεκροταφείου της πόλης, το οποίο βρισκόταν στην συνοικία του Αγίου Διονυσίου και αδυνατούσε να ανταποκριθεί στις ανάγκες των νέων συνθηκών. Ταυτόχρονα, παρά το γεγονός ότι το πρώτο κοιμητήριο είχε επιλεχθεί να χωροθετηθεί στην περιοχή του Αγίου Διονυσίου ως τοποθεσία

_Εικόνα 7: Πανοραμική άποψη του Νεκροταφείου της Αναστάσεως

_Εικόνες 8,9: Γενικές απόψεις του χώρου του κοιμητηρίου της Αναστάσεως

²⁶ Κουμαριανού, Μαρία, Ανθρωπολογική και πολιτιστική αξιοποίηση του ιερού χώρου. Το παράδειγμα του Α' Νεκροταφείου Αθηνών και του Βρετανικού Νεκροταφείου Κέρκυρας, άρθρο στο διαδίκτυο, σελ. 3

²⁷ Ό.π.

²⁸ Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του, εκδ.Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ. 9

²⁹ Στεφάνου, Ιωσήφ, Στεφάνου, Ιουλία, Ο χώρος των νεκρών στη σημερινή πόλη, Σημαντική αισθητική προσέγγιση, άρθρο στο περιοδικό Αρχαιολογία & Τέχνες, σελ. 48

³⁰ Ό.π., σελ. 52

ΝΕΟΝ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΝ

Μετὰ ἓνα μῆνα τίθεται εἰς χρῆσιν τὸ Νέον Νεκροταφεῖον Πειραιῶς κατ' ἀπόφασιν, ληρθεῖσαν κατὰ τὴν γηροσὴν συνέλευσιν τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Πειραιῶς. Τὰ ἐγκαίνια τοῦ ναύτου τοῦ Νεκροταφείου ὁ γίνοντο ὑπὸ τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωρᾶ.

Ἐκδόνα 10: Η απόφαση Δημοτικού Συμβουλίου Πειραιῶς περί λειτουργίας νέου νεκροταφείου (10.03.1904)

Τὰ ἐγκαίνια τοῦ νέου Νεκροταφείου

Μετὰ πάσης μεγαλοπρεπείας ἐτελέσθησαν χθὺς τὰ ἐγκαίνια τοῦ νέου νεκροταφείου. Τὸν ἀγίασμόν ἐψάλεν ὁ Σ. Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Θεόκλητος. Κατ' αὐτὰ παρέστησαν ὁ θήμαρχος κ. Δαμαλᾶς, τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον, οἱ ἀστυνόμοι κ.κ. Παλαμάρας καὶ Πληθούρης, ὁ φρούραρχος κ. Στεκούλης, ὁ λιμεναρχὴς κ. Ἀνδρεᾶδης, ἄλλοι ἐπίσημοι καὶ πλῆθος κόσμου. Τὰ ἐγκαίνια ταῦτα χωρὶς ἀφώρων τὴν βάρπτιν τοῦ ἐκεῖ ναοῦ ὅστις ὠνομάσθη ὑπὸ τοῦ Σ. Μητροπολίτου «Ἀνάστασις» παρὰ τὴν θέλησιν τῶν κ.κ. Δημοτ. Συμβούλων οἱ τινες ἐπέβησαν γὰρ ὀνομασθῆ ὁ Ἅγιος Δημήτριος», μετ' ὀλίγου δὲ ἡμέρας θέλει ἀρχίσαι καὶ ἡ λειτουργία τοῦ Νεκροταφείου διὰ τῆς ἐν αὐτῷ ταφῆς νεκρῶν, ὡς ὑπερπληρωθέντος τοῦ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου.

ΕΠΙΤΟΠΙΑ

ΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ

Μετὰ πολλῇ ἐκισχυρότητι ἐτελέσθησαν χθὺς τὰ ἐγκαίνια τοῦ Ναοῦ τοῦ Νέου Νεκροταφείου, χριστατούτου τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν κ. Θεοκλήτου.

Ἡ εὐραία ἑκτασις τοῦ νέου Νεκροταφείου εἶχε πληρωθῇ πλῆθος πολλοῦ μεταβάντος ἐκεῖ διὰ τὰ παρασθῆ εἰς τὴν ὡραίαν τελειὴν τῶν ἐγκαίνιων τοῦ Ναοῦ.

Ὁ θήμαρχος κ. Δαμαλᾶς, τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον καὶ πολλοὶ ἄλλοι εἶχον μεταβῆ ἐπὶ τῆς τοῦ νέου Νεκροταφείου.

Ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης κ. Θεόκλητος, πρὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κόσμου ὁ ὁποῖος, ὡς εἶχε προαναφερθεῖ ἀνέμεινε τὴν ἀπόσπιν ὀνομαζόμενον τὸν νέον Ναὸν ἅγιον Δημήτριον, ἡκούσαν, ἐκμαζόμενον αὐτὸν ναὸν τῇ Ἀναστάσει, ἐκφράζοντα τελειῶς τὴν ἐκπιδὰ τῇ ἀθανασίᾳ τῇ φυχῇ.

Ἡ λειτουργία τοῦ νέου νεκροταφείου ὁ ἀρχίσθη ἐντὸς τοῦ Ἀπριλίου.

Ἐκδόνας 11,12: Δημοσιεύσεις των εγκαινίων του ναοῦ του νέου νεκροταφείου Πειραιῶς (11.04.1904)

εκτός του Σχεδίου Πόλεως του 1834,³¹ με τις συνεχείς επεκτάσεις σταδιακά ενσωματώθηκε στην πόλη του Πειραιά. Συνεπώς, η ανάγκη για τη μεταφορά του σε άλλη κατάλληλη εξοχική τοποθεσία εντοπιζόταν ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1870. Το 1889 αποφασίστηκε από το Δήμο Πειραιά η αγορά ενός γηπέδου συνολικής επιφανείας 48,452 στρεμμάτων στην περιοχή Ευγένεια,³² για να χρησιμοποιηθεί για την εγκατάσταση του νέου δημοτικού νεκροταφείου, σχεδιασμένο στα πρότυπα των κοιμητηρίων του Père Lachaise του Παρισιού και του Staglieno της Γένοβας.³³ Η κατασκευή της κύριας εισόδου, καθώς και η ανέγερση του ναοῦ υλοποιήθηκε το 1892, ενώ το 1896 εγκρίθηκαν τα έργα περιφράξης και ένα χρόνο αργότερα, ο εκβραχισμός και η επιχωμάτωσή του. Τα εγκαίνια έγιναν το Μάρτιο του 1904, παρότι η οριστική λειτουργία του αποφασίστηκε τελικά το 1909. Δεν γνωρίζουμε τότε ακριβώς και από ποιον αρχιτέκτονα πραγματοποιήθηκε το πρώτο σχέδιο του κοιμητηρίου, όμως τα μετέπειτα χρόνια από την αρχή της λειτουργίας του έγιναν νέες τροποποιήσεις και επεκτάσεις, ενώ το 1922 αποφασίστηκε η παραχώρηση χώρου για την ταφή των Γάλλων.³⁴ Τα δύο κοιμητήρια, της Αναστάσεως και του Αγίου Διονυσίου, λειτουργούσαν για αρκετά χρόνια παράλληλα μέχρι να ολοκληρωθεί πλήρως η μεταφορά των μνημάτων. Το νεκροταφείο της Αναστάσεως έχει επισήμως πάψει να λειτουργεί από το 1999, μετά την ίδρυση του νέου κοινού νεκροταφείου στο Σχιστό το 1998. Τότε ο υπερκορεσμός του νεκροταφείου της Αναστάσεως και οι ανθυγιεινές συνθήκες που επικρατούσαν, σε συνδυασμό με το γεγονός πως με την επέκταση της πόλης, ο χώρος του νεκροταφείου βρέθηκε εντός αυτής, οδήγησαν στην απαγόρευση ενταφιασμών σε νέους μεμονωμένους τάφους.³⁵ Παρά την εγκατάλειψη του χώρου, το νεκροταφείο της Ανάστασης αποτελεί ακόμη και σήμερα μία ανοικτή γλυπτοθήκη και ένα υπαίθριο «ιστορικό μουσείο» του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα.

³¹ Το νέο νεκροταφείο της πόλης στο πρώτο σχέδιο του Πειραιά των Σ. Κλεάνθη και Ε. Schaubert είχε χωροθετηθεί στο νοτιοανατολικό άκρο (στην αρχή της λεωφόρου Ιω. Χατζηκυριακού) επίσης έξω από τα όρια του τότε οικισμού. Κατά την τροποποίηση όμως του αρχικού σχεδίου το 1836, μεταφέρθηκε από το σημείο αυτό, στο βορειοδυτικό μέρος του σχεδίου, όπου βρίσκονταν επίσης το κοιμητήριο των κλασικών χρόνων και η υπάρχουσα εκκλησία του Αγίου Διονυσίου. (Μαλικοῦτη, Σταματίνα, Πειραιῶς 1834-1912, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιῶς, Αθήνα, 2004, σελ. 66) Το νεοσυσταθέν νεκροταφείο δεν είχε από την αρχή της κατασκευῆς του σαφῆ όρια, αλλά εξαπλώνονταν γύρω από το ναό σε μία έκταση περίπου τεσσάρων στρεμμάτων. (http://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2012/06/blog-post_19.html)

³² Με την ονομασία Ευγένεια φέρεται η παραλιακή συνοικία του Δήμου Κερατσινίου, που την εποχή εκείνη αποτελούσε προάστιο του Πειραιά, μεταξύ του νεκροταφείου της Ανάστασης και της ακτής του Κερατσινίου. (<https://el.wikipedia.org/>)

³³ Μπαφούνη, Ευαγγελία, Νεκροταφείο της Ανάστασης: η μνήμη της πόλης, εισαγωγή στην εκδήλωση Ευρωπαϊκές ημέρες πολιτιστικής κληρονομιάς, Πειραιῶς, 2017

³⁴ Ό.π.

³⁵ Το νεκροταφείο της Αναστάσεως, άρθρο στο διαδίκτυο, Πειραιῶς, 2015, <https://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2015/02/Anastash.html?fbclid=IwAR1X15aNd8JjHMSKUO2cnVioYdIITnolpdqx20vELQo3wtpuaXH7hXNF2I>

A1. Το Α' Κοιμητήριο Αθηνών και το πολεοδομικό σχέδιο της Αθήνας

_Η σχέση με το αστικό περιβάλλον

Το νεκροταφείο της νέας πρωτεύουσας, είχε οριοθετηθεί μεταξύ του λόφου του Μουσείου (ή των Μουσών) και του Ιλισού ποταμού, στο προτεινόμενο σχέδιο της πόλης των Αθηνών (1833) από τους αρχιτέκτονες Κλεάνθη και Schaubert που συνέθεσαν εκείνη την εποχή το πολεοδομικό σχέδιο της Αθήνας. Η επιλογή του τόπου φαίνεται πως δεν ήταν αρκετά ικανοποιητική και έτσι το προτεινόμενο κοιμητήριο της Αθήνας δεν υλοποιήθηκε ποτέ.

Κατά το 1834 απαγορεύθηκαν οι ταφές στους εκκλησιαστικούς αυλόγυρους και ανατέθηκε στη δικαιοδοσία των Δήμων και Κοινοτήτων η ευθύνη των Νεκροταφείων του κράτους, σύμφωνα με το Βασιλικό Διάταγμα της 28ης Μαρτίου/ 9ης Απριλίου 1834 «περί των Νεκροταφείων και του ενταφιασμού των νεκρών». Η ίδρυση ενός κοιμητηρίου απαιτούσε την τοποθέτησή του σε περιοχή που να απέχει τουλάχιστον 100 μέτρα από την πόλη,³⁶ σε χώρο βόρεια ή ανατολικά αυτής, και ει δυνατόν σε κάποιο λόφο, όπου πνέουν άνεμοι, ενώ η πλευρά η οποία θα αντικρίζε την πόλη έπρεπε να είναι δενδρόφυτη.

Το Α' Κοιμητήριο Αθηνών, ιδρύθηκε το 1837, με βάση το Βασιλικό Διάταγμα της 4ης Νοεμβρίου 1837 και για τη χωροθέτησή του, επιλέχθηκε ο λόφος του Μετς³⁷, μια επιλογή στην οποία ίσως να συνετέλεσε το γεγονός ότι υπήρχε ήδη χαραγμένη εκεί η οδός Αναπαύσεως, η οποία ταυτίζεται με την αρχαία οδό που οδηγούσε από τις Διομείες Πύλες στο Σούνιο.³⁸ Ήταν μια περιοχή νοτιοανατολικά της πόλης, η οποία ήταν αραιοκατοικημένη ήδη από τα χρόνια της τουρκοκρατίας μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1880.³⁹ 40 Ο λόφος του Μετς, με αρκετές κλίσεις και σε ένα επαρκές υψόμετρο, αποτελούσε την ιδανικότερη επιλογή. Η παρίλιση θέση του, συνέβαλε

³⁶ Το νεκροταφείο [...] πρέπει να μεταφερθεί από τον καθαγιασμένο αλλά περιορισμένο στην τοποθεσία του ναού ανθυγιεινό χώρο, αφού ο χώρος αυτός περιέχεται πλέον στον ρασιοναλιστικό πολεοδομικό σχεδιασμό, βασικό μέλημα του οποίου είναι η εξασφάλιση των συνθηκών που επιτρέπουν την παραγωγικότητα των εμπορικών, βιομηχανικών δραστηριοτήτων του αστικού πληθυσμού· και μεταφέρεται στον φιλ - ελεύθερο, πράσινο και ήσυχο χώρο της περιστατικής εξοχής, που υπόσχεται τον γαλήνιο ύπνο των νεκρών και την ανενόχλητη εργασία των ζωντανών, τη βιωσιμότητα της καπιταλιστικής συνθήκης. Δρόμοι, σιδηρόδρομοι, η επανάσταση στις μεταφορές κατά τον 19ο αιώνα, καθιστούν εφικτή την απομάκρυνση του νεκροταφείου από το αστικό κέντρο και συγχρόνως την πρόσβαση στα εξοχικά κοιμητήρια. (Παρασκευοπούλου, Ιωάννα, *Το Πρώτο Νεκροταφείο της Αθήνας: Ιστορικά Οράματα*, Διπλωματική εργασία, επιβλέπων: Γεώργιος Κρητικός, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2014, σελ. 11)

³⁷ Σύμφωνα με το Βασιλικό Διάταγμα της 4^{ης} Νοεμβρίου 1837.

³⁸ Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, *Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του*, εκδ.Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ. 16

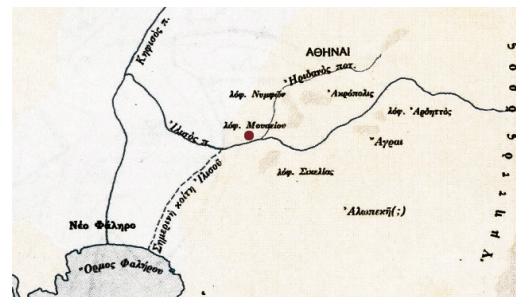
³⁹ Συνθήκη η οποία θεωρούνταν και αναγκαία για την ίδρυση ενός κοιμητηρίου καθώς σύμφωνα με το Βασιλικό Διάταγμα, αυτό έπρεπε να απέχει τουλάχιστον 100 μέτρα από την πόλη.

⁴⁰ Την περιοχή πρωτοκατοίκησαν νησιώτες Κυκλαδίτες από την Τζιά, οπότε και ξεκίνησε η οικιστική της ανασυγκρότηση. Οι πρώτες κατοικίες συνίστατο σε μικρά αλλά πανέμορφα νεοκλασικά κτίρια. Στα όρια της συνοικίας ακόμη διήρχετο ο ποταμός Ιλισός. Η συνοικία όφειλε την ονομασία της σε μια μπιραρία της εποχής του εργοστασίου ζυθοποιού Καρόλου Φίξ, η οποία ήταν κτισμένη ανισοεπίπεδα στην πλαγιά του Αρδηττού το 1883. Η μπιραρία ονομαζόταν «Μέτς» και πρόσφερε μπίρα η οποία παρήγετο στο εργοστάσιο του Φίξ.

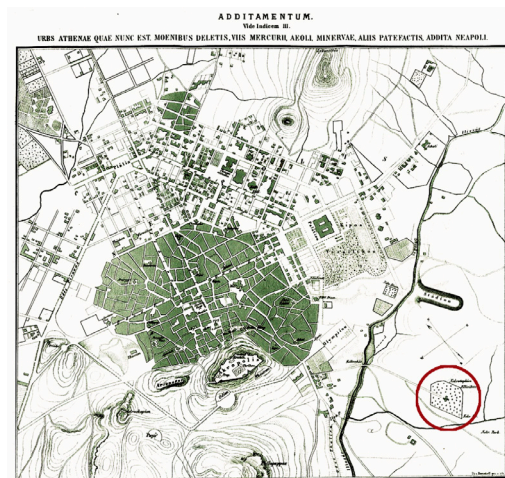
στη διατήρηση των μεταφυσικών και θρησκευτικών δοξασιών σχετικών με το νερό ως στοιχείου καθαρμού αλλά και στη διαφύλαξη της υγιεινής.

Το οικόπεδο στο οποίο εν τέλει διαμορφώθηκε το κοιμητήριο, δωρίθηκε από τον ιστορικό Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο,⁴¹ σε αντιστάθμισμα μιας κρήνης που τοποθέτησε η κοινότητα στο σπίτι του.^{42 43} Τόσο όμως ο σχεδιαστής του όσο και η αρχική έκταση που καταλάμβανε το Νεκροταφείο, δεν είναι γνωστά. Στους τοπογραφικούς χάρτες της εποχής το Α' Κοιμητήριο δεν απεικονίζεται, καθώς βρίσκεται έξω από τα όρια της πόλης, ενώ διακρίνεται μόνο η οδός Αναπαύσεως που οδηγεί σε αυτό. Οι πρώτες εργασίες που μας είναι γνωστές, έγιναν το 1837 από τον τότε αρχιτέκτονα της πόλεως των Αθηνών, F. Stauffert.⁴⁴ Στην πρώτη απεικόνιση του 1860 που σώζεται, στο «Τοπογραφικόν Σχέδιον των Αθηνών και των πέριξ» του Ε. Καλλέργη, εμφανίζεται ο αρχικός πυρήνας του Νεκροταφείου γύρω από το ναό του Αγ. Λαζάρου.⁴⁵ Το 1896, οπότε έχουμε το πρώτο γενικό τοπογραφικό σχέδιο του Νεκροταφείου, θεωρημένο από τον δήμαρχο της Αθήνας Λάμπρο Καλλιφρονά (1895-1899),⁴⁶ το Α' Κοιμητήριο φαίνεται να καταλαμβάνει σχετικά μικρή και σαφώς πιο συγκροτημένη έκταση - συγκριτικά με τη σημερινή, η οποία είναι μεγαλύτερη αλλά και πιο άναρχη.

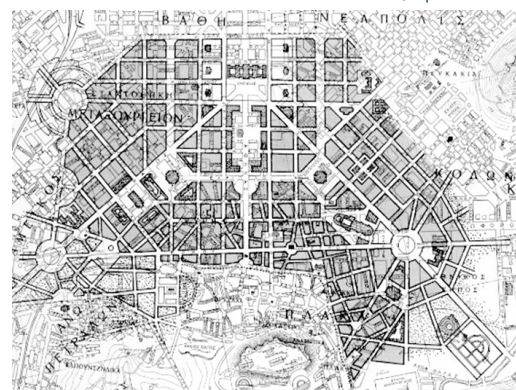
Ταυτόχρονα η νέα πόλη της Αθήνας σχεδιάστηκε με βάση την παραδοχή ότι σύντομα η πόλη θα ανακηρυσσόταν πρωτεύουσα της χώρας και διαμορφώθηκε γύρω από τον υφιστάμενο ιστορικό πυρήνα ενώ προβλέφθηκε και η δυνατότητα της περαιτέρω σταδιακής επέκτασής της.⁴⁷ Παράλληλα, ο σχεδιασμός, συμμορφώθηκε στα δεδομένα τους εδάφους

Εικόνα 13: Η προτεινόμενη αρχική θέση του κοιμητηρίου σύμφωνα με το σχέδιο Κλεάνθη και Schaubert, χάρτης

Εικόνα 14: Χάρτης των Αθηνών του 1866, A. Mommsen, Athenae Christianae, Lipsiac 1878

Εικόνα 15: Χάρτης των Αθηνών σε σχέδιο των Κλεάνθη και Schaubert

⁴¹ Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος (1815-1891), Έλληνας ιστορικός που χαρακτηρίζεται από τους σύγχρονους ιστορικούς ως ο «πατέρας» της ελληνικής ιστοριογραφίας. Πιστεύεται ότι έθεσε τις βάσεις για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας της νεοελληνικής κοινωνίας.

⁴² Μαρία Δανιήλ, συνέντευξη στην σειρά ντοκιμαντέρ Αστικό Τοπίο, ΒΟΥΛΗ ΤΗΛΕΟΡΑΣΗ, 2018, πηγή: <https://www.hellenicparliament.gr/Enimerosi/Vouli-Tileorasi/Tv-History/?d=06/04/2018&tv=245d7b1a-4c7c-418c-815d-a8ab0145771e&p=a744fb77-0c9a-47db-8c39-a50501468e5a>

⁴³ Την εποχή εκείνη η ύδρευση αποτελούσε μεγάλο ζήτημα, και επομένως η κρήνη που τοποθετήθηκε στην κατοικία του Παπαρρηγόπουλου ήταν εξόχουσας σημασίας.

⁴⁴ Δανιήλ, Μαρία, Α' Κοιμητήριο Αθηνών, Η γαλήνια συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών, άρθρο στο διαδίκτυο, Αθήνα, 2008,

πηγή: <http://www.monumenta.org/article.php?IssueID=4&lang=gr&CategoryID=7&ArticleID=274>

⁴⁵ Ο.π.

⁴⁶ Καρδαμίτη-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του, εκδ. Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ. 25-26

⁴⁷ Βενετός – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999, σελίδα 44

και χωροθετήθηκε στην πεδινή περιοχή βόρεια της Ακρόπολης.⁴⁸ Όπως και στο κοιμητήριο, οι στρατηγικές ανάπτυξης της πόλης είναι ανάλογες, ακολουθούμενες την ιστορικότητα και το παρελθόν του τόπου ενώ ίσως να λαμβάνεται υπόψη πως μια νεοσύστατη πρωτεύουσα θα πρέπει να βαδίζει στα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, τόσο της πόλης όσο και της νεκρόπολης.

Το όριο

Από το τέλος του 19^{ου} αιώνα, τα νεκροταφεία εντάσσονται στο πρόγραμμα «αισθητικής» απόκρυψης του θανάτου.⁴⁹ ⁵⁰ Η ανάγκη για την περιτοίχιση της νεκρόπολης, δεν συνίσταντο μονάχα στην απόκρυψη των όσων πραγματοποιούνταν εντός της,⁵¹ αλλά και για στη διασφάλιση της αισθητικής της αξίας,⁵² η οποία και διακυβεύεται σε έναν αφύλακτο χώρο.⁵³ Γνωρίζουμε ιστορικά, πως ένα χρόνο μετά την ίδρυσή του, το Α' Κοιμητήριο δεν διέθετε περιτείχισμα και ένα σαφές δενδροφυτεμένο όριο που απαιτούνταν για την απομόνωσή του από την πόλη,⁵⁴ παρά την επιβολή του Διατάγματος για ύπαρξη περίφραξης. Αυτό γίνεται αντιληπτό και από μια προσεκτική παρατήρηση του σχεδίου στο οποίο η απουσία περιτοίχισματος είναι εμφανής.

⁴⁸ Ως καταλληλότερη περιοχή, η οποία θα εξυπηρετούσε την παραπάνω ανάγκη, επιλέχθηκε η πεδινή έκταση που βρισκόταν βόρεια της Ακρόπολης λόγω του βατού εδάφους, της πρόσβασης -στην περιοχή- από όλες τις πλευρές καθώς επίσης και λόγω των αξιολόγων θεάσεων που προσέφερε. Ήταν ταυτόχρονα μια έκταση πρόσφορη για οικοδόμηση, ενώ οι διάφορες κλίσεις του εδάφους θα επέτρεπαν την απορροή των υδάτων. Λήφθηκαν ακόμη υπόψη και οι ανυπολόγιστες αξίες αρχαιότητες που βρίσκονταν συγκεντρωμένες στις επιχώσεις στη βόρεια κλίτη της Ακρόπολεως. Οι ανασκαφές στην εν λόγω περιοχή θα εντάσσονταν και αυτές στις προθέσεις του σχεδιασμού ενώ οι απαλλοτριώσεις που θα προγραμματίζονταν στη συγκεκριμένη αστική γη, θα βελτίωναν την όψη των ορατών αρχαίων κτισμάτων που βρίσκονταν στην περιοχή.

⁴⁹ Κουμαριανού, Μαρία, *Η αντίληψη του θανάτου μέσα από μια σημειολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση του αστικού νεκροταφειακού χώρου*, Διδακτορική διατριβή, Επιβλέπων: Ιωσήφ Στεφάνου, Ε.Μ.Π., Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αθήνα, 2007, σελ. 34

⁵⁰ Ο λόγος δεν είναι μόνο η μόλυνση του αέρα, αλλά πως οι ταφές και οι τάφοι στις πόλεις αποτελούν ένα ειδικής θέαμα. Γι' αυτό δεν αρκεί απλά να απομακρυνθεί το νεκροταφείο από την πόλη. Πρέπει επίσης να κρυφτεί πίσω από τοίχους και δένδρα, τόσο στο εξωτερικό όσο και στο εσωτερικό του. Ο θάνατος απομακρύνεται από τον οπτικό ορίζοντα των ανθρώπων και απωθείται στην άκρη του κοινωνικού χώρου. Έτσι δεν απειλεί κανέναν. (Hintemeyer, Pascal, *Politiques de la mort*, Payot, Παρίσι, 1981, σελ. 136)

⁵¹ Παρασκευοπούλου, Ιωάννα, *Το Πρώτο Νεκροταφείο της Αθήνας: Ιστορικά Οράματα*, Διπλωματική εργασία, επιβλέπων: Γεώργιος Κρητικός, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2014, σελ. 18

⁵² Με την έννοια ότι στο κοιμητήριο υπήρχε γλυπτός διάκοσμος ανυπολόγιστου αξίας.

⁵³ Παρασκευοπούλου, Ιωάννα, *Το Πρώτο Νεκροταφείο της Αθήνας: Ιστορικά Οράματα*, Διπλωματική εργασία, επιβλέπων: Γεώργιος Κρητικός, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2014, σελ. 19

⁵⁴ Τα τείχη [...] προσδιόριζαν την ύπαρξη ιερού χώρου. Η μορφολογία αυτή, μπορεί να ερμηνευθεί με διαφορετικούς τρόπους. Αρχικά, ο χώρος ταφής ερμηνεύεται ως χώρος ασύλου, όπου οι νεκροί ζουν σε ένα κόσμο αποκομμένο από αυτό των ζωντανών, σε ένα χώρο «ξεκούρασης» και ανάπαυσης, ενάντια σε ένα εχθρικό φυσικό κόσμο. «Η περιτοίχιση συνέβαλλε παράλληλα στη σμίκρυνση του σύμπαντος στο μέτρο του ανθρώπινου, αφού όρισε ένα κόσμο που ελεγχόταν από αυτή την ίδια τη θέληση του ανθρώπου που τον είχε δημιουργήσει». Η προσέγγιση αυτή εμφανίζεται ως απόρροια των ανθρωπίνων συναισθημάτων ασφάλειας ή φόβου, σε σχέση με το τοπίο. [...] Επιπλέον, το τείχος ανάμεσα στο χώρο των ζωντανών και των νεκρών μπορεί να αντιπροσωπεύει και το χώρισμα μεταξύ δύο διαφορετικών κόσμων, όπου οι ζώντες δεν μπορούν να έρθουν σε επαφή με τον κόσμο των νεκρών αλλά και οι νεκροί δεν μπορούν να γυρίσουν πίσω στον κόσμο των ζώντων. [...] (Τζανάκη, Ελίνα, *Η χρονογραφία της μετάβασης. Ο ρόλος του υδάτινου στοιχείου στην εξέλιξη των Ευρωπαϊκών κοιμητηρίων*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012, σελ. 50-51)

Η έλλειψη αυτή, ίσως να έγκειται στο γεγονός ότι στα κοιμητηριακά πρότυπα της εποχής, η ασάφεια του ορίου δεν ήταν μόνο συμβολική - και σχετική με την απειρότητα του θεού- αλλά αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός ενιαίου τοπίου και την ανεμπόδιστη προοπτική της θέασής του.⁵⁵

Στα πρώτα σχέδια στα οποία απεικονίζεται το κοιμητήριο, είναι φανερό, πως πέραν της κύριας εισόδου, υπάρχουν και κάποιες δευτερεύουσες, κυρίως στη βόρεια και νότια πλευρά του. Μέχρι την εποχή που διανύουμε, προέκυψε πληθώρα εισόδων από όλες τις πλευρές, ως αποτέλεσμα της μεγάλης έκτασης που κατέλαβε, λόγω των συστηματικών επεκτάσεων, το νεκροταφείο στον αστικό ιστό, και το οποίο κατέστησε εξέχουσας σημασίας την ανάγκη προσπελασιμότητας. Κατά τη διάρκεια των χρόνων γίνονται πολλές προσπάθειες για την επαρκή περιφράξη του κοιμητηρίου, οι οποίες ωστόσο αποβαίνουν άκαρπες, καθώς αυτό επεκτείνεται διαρκώς.⁵⁶ Τελικά, το οικόπεδο περιτοιχίζεται πολύ αργότερα (περί τα 1899) ενώ γίνονται και δενδροφυτεύσεις προκειμένου να υπάρχει ένας ευπρεπής «διάλογος» μεταξύ της πόλης και της νεκρόπολης. Ο τοίχος γίνεται λοιπόν ένα αρχιτεκτονικό σημαίνον συνώνυμο με την απομάκρυνση. Παρόλο που σημειολογικά διαχωρίζει και αποκρύπτει, εντούτοις στη συγκεκριμένη περίπτωση αποτελεί μια σημειολογική διαφοροποίηση στο δομημένο περιβάλλον, έτσι ώστε ο χώρος του νεκροταφείου να γίνεται εύκολα αντιληπτός.⁵⁷ Εν τέλει, επιτυγχάνεται ένας σαφής διαχωρισμός του τόπου των νεκρών από εκείνου των ζωντανών.

Το ζήτημα του διαχωρισμού και της ασφάλειας αποτελούσε κύριο μέλημα τόσο στην ίδρυση της πόλης όσο και σε αυτή της νεκρόπολης. Στην Αθήνα, κατά την περίοδο που εκπονούνται τα σχέδια για τη δημιουργία της μελλοντικής πρωτεύουσας, παρουσιάζονται στρατηγικές περιτοιχίσεις

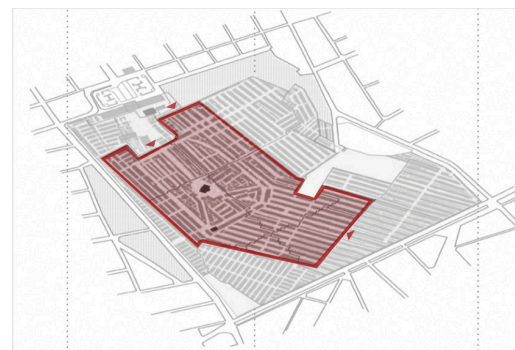
⁵⁵ Γαλάτη, Ματίνα, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από την τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού.]*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012, σελ. 25

⁵⁶ Το 1858, επί δημαρχίας Βενιζέλου, ο δήμος δαπάνη 200 δραχμές για την κατασκευή τείχους στη θύρα εισόδου [...] σε μία προσπάθεια βελτίωσης «της ελεεινής κατάστασης» που επικρατεί εκεί. Δύο χρόνια πριν, επί δημαρχίας Γαλάτη, έχει συντελεστεί και η πρώτη επέκτασή του. Ως κύριο μέλημα της οργάνωσης του νέου διευρυμένου χώρου εμφανίζεται η οριοθέτηση και ο προσδιορισμός της επιτρεπόμενης, ελεγχόμενης εισόδου σε αυτόν. Η επισημάνση των ορίων του νεκροταφείου αναπαριστά συγχρόνως και το πέρασμα από το ένα υποκείμενο διαχείρισής του στο άλλο: από την απεριόριστη βασιλική εξουσία στην αντιπροσωπευτική δημοτική αρχή. Το 1878, επί Κυριακού, συντελείται και η δεύτερη επέκτασή του και το 1884, επί δημαρχίας Σούτσου, εγκρίνεται από το δημοτικό συμβούλιο η εργολαβία για την περιείχση του ανοιχτού μέρους του [...]. Το 1886 όμως επεκτείνεται ξανά και έτσι μένει για ακόμη μια φορά δίχως επαρκή περίφραξη. (Παρασκευοπούλου, Ιωάννα, *Το Πρώτο Νεκροταφείο της Αθήνας: Ιστορικά Οράματα*, Διπλωματική εργασία, επιβλέπων: Γεώργιος Κρητικός, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2014, σελ. 18)

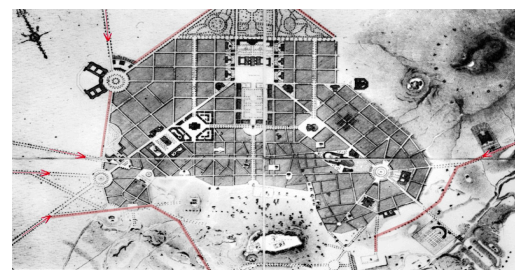
⁵⁷ Κουμαριανού, Μαρία, *Η αντίληψη του θανάτου μέσα από μια σημειολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση του αστικού νεκροταφειακού χώρου*, Διδακτορική διατριβή, Επιβλέπων: Ιωσήφ Στεφάνου, Ε.Μ.Π., Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αθήνα, 2007, σελ.36

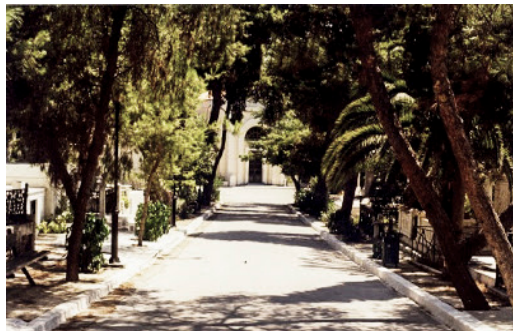
Εικόνα 16: Η εμφανής απουσία περιτοιχίσματος του Α' Νεκροταφείου Αθηνών

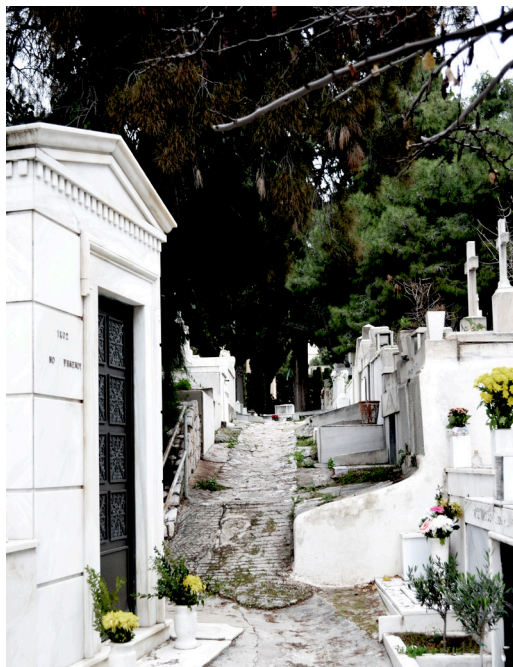
Εικόνα 17: Διαγραμματική απεικόνιση του κοιμητηρίου, υπογράμμιση του ορίου και των εισόδων του αρχικού τμήματος

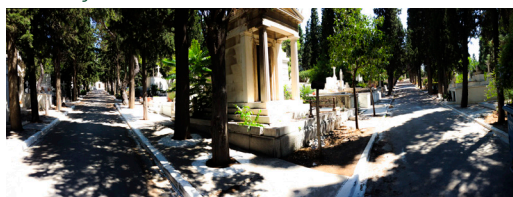
Εικόνα 18: Σχέδιο Αθηνών των Κλεάνθη και Schaubert (ανασχεδίαση Δ. Ρουμπιέν), υπογράμμιση των ορίων και των εισόδων της πόλης

_Εικόνα 19: Η κεντρική “λεωφόρος” που οδηγεί στο εκκλησάκι του Αγίου Λαζάρου

_Εικόνα 20: Ανηφορικά δρομάκια-οδηγοί στις διάφορες συνοικίες

_Εικόνα 21: Διασταύρωση στη νεκρόπολη

με δεντροστοιχίες και φυτεμένες τάφρους που θα την περιέκλειαν και θα λειτουργούσαν προστατευτικά, καθώς έτσι οι εισοδοί σε στην πόλη θα μειώνονταν.⁵⁸

_Οι χαράξεις και η διάταξη

Παρ' ότι τα αρχικά σχέδια του κοιμητηρίου δεν μας είναι γνωστά, οι πρώτες αποτυπώσεις, μας κατέστησαν σαφή την επιρροή των ευρωπαϊκών κοιμητηρίων. Στο γνωστότερο σχέδιο του 1896⁵⁹ εντοπίζεται η σύνθεση ενός τοπίου κήπου, διαμορφωμένου γύρω από το ναό του Αγίου Λαζάρου. Στο πρώτο αυτό σχέδιο οι ταφές φαίνεται να γίνονται διάσπαρτες, περικλείοντας το ναύδριο και παρομοιάζουν ένα Κοιμητήριο με αρχιτεκτονικό τοπίο αντίστοιχο με αυτά της Ιταλίας και της Γαλλίας της ίδιας περιόδου, έναν ρομαντικό περίπατο.⁶⁰ Όπως και στον αστικό χώρο, έτσι και εδώ, ισχύει η αρχή της κεντρικότητας. Όσο εγγύτερα βρίσκεται ένας τάφος στην κεντρική αρτηρία ή στην είσοδο, τόσο μεγαλύτερη είναι και η αξία του τόσο η συμβολική όσο και η υλική.⁶¹ Συνεπώς, σημαντικοί τάφοι κατέχουν περίοπτη θέση και τοποθετούνται κατά μήκος του κεντρικού άξονα, ο οποίος οδηγεί στο ναό του Αγίου Λαζάρου. Ο άξονας αυτός, αποτελεί και αυτόν πάνω στον οποίο οργανώνεται ο συμβολικός χαρακτήρας του νεκροταφείου. Από το ναύδριο, φαίνεται να εκπορεύονται ακτινωτά δύο δρόμοι, στους οποίους αγκυρώνονται μικρότερες οδοί, που οδηγούν στα λοιπά μνήματα του κοιμητηρίου. Φαίνεται πως η τριγωνική-ακτινωτή διάρθρωση του σχεδίου ακολουθεί τη λογική της πόλης της πεφωτισμένης δεσποτείας⁶² του 18ου αι. (πρότυπα: η Αγία Πετρούπολη, οι Βερσαλλίες, η Καρλσρούη). Η ένταξη των δευτερευουσών οδών στη σύνθεση συνέβαλλε κυρίως στη διατήρηση των οπτικών φυγών καθώς

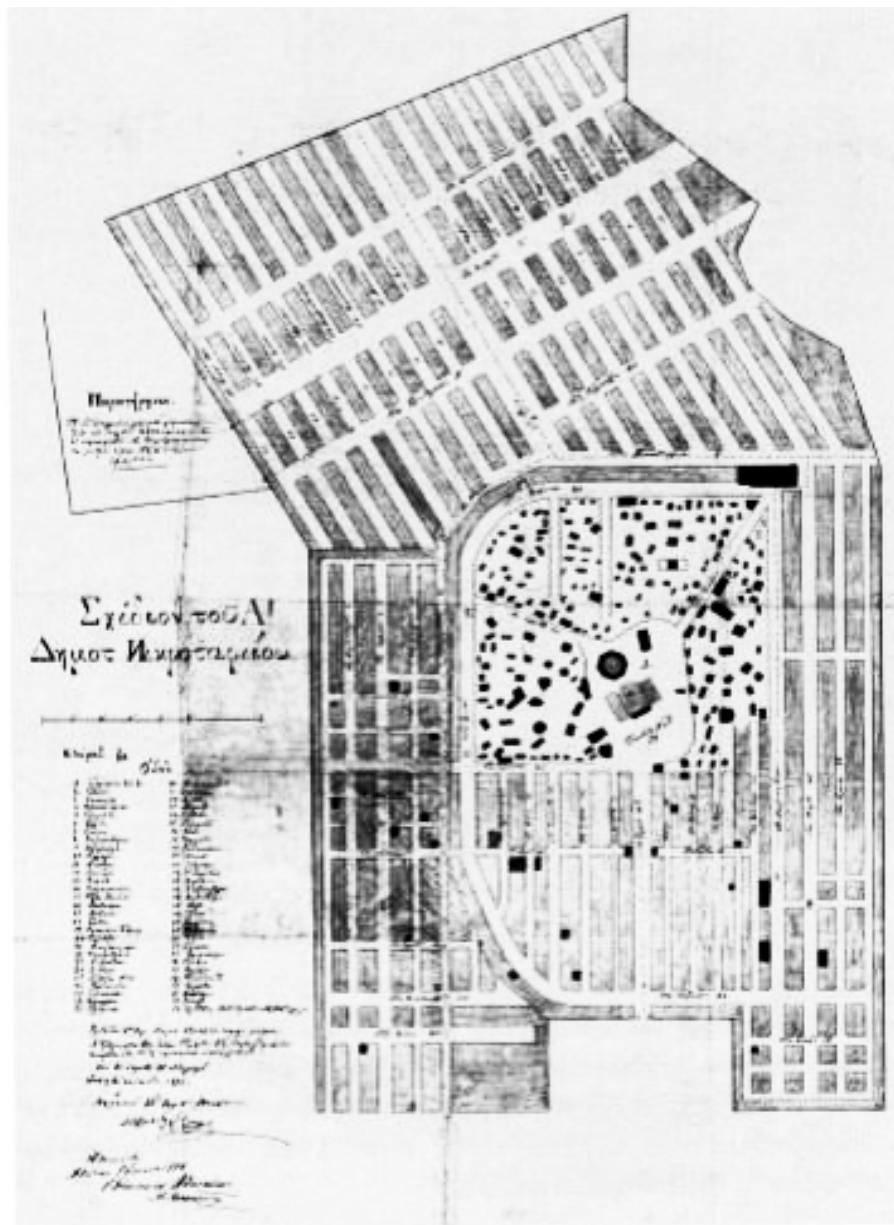
⁵⁸ Βενετός – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, *Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999

⁵⁹ Το σχέδιο αυτό έγινε με αφορμή τους Ολυμπιακούς αγώνες του 1896 ήδη οι διεθνείς τουριστικοί οδηγοί αναφέρουν ως αξιοθέατο το Α' Κοιμητήριο, με την παρατήρηση ότι «είναι όμορφα διευθετημένο και πλούσιο σε μαρμάρινα μνημεία, δυστυχώς όχι πάντα καλόγουστα». (Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, *Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του*, εκδ. Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ. 20)

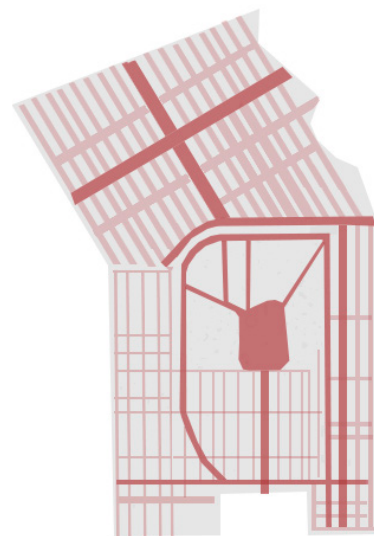
⁶⁰ Στη Δύση εδώ και δύο αιώνες περίπου έχει ξεκινήσει ήδη ένας διάλογος για τα νέα κοιμητήρια. Στη Γαλλία από τον 17ο -18ο αι., με την επιρροή του Διαφωτισμού που ενδιαφέρεται για την αστική υγεία, τα κοιμητήρια εξορίζονται στην περιφέρεια της πόλης και αρχίζουν να εναρμονίζονται με τη φύση. Στην Αγγλία το κίνημα του ρομαντισμού και η ανάδειξη της αρχιτεκτονικής τοπίου δημιουργούν στα περίχωρα της πόλης κοιμητήρια-κήπους, χώρους περισυλλογής και διαλογισμού, ενώ στη Γερμανία επικρατεί η γεωμετρική φύτευση του χώρου, μη υποταγμένη σε κανόνες αισθητικής. (Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, *Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του*, εκδ. Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ.20-21)

⁶¹ Κουμαριανού, Μαρία, *Η αντίληψη του θανάτου μέσα από μια σημειολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση του αστικού νεκροταφειακού χώρου*, Διδακτορική διατριβή, Επιβλέπων: Ιωσήφ Στεφάνου, Ε.Μ.Π., Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Αθήνα, 2007, σελ.27

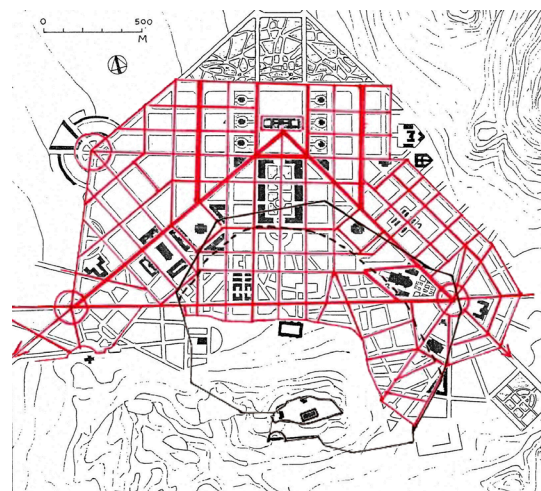
⁶² Η περίοδος της διακυβέρνησης ορισμένων μοναρχών της Ευρώπης του 18ου και 19ου αιώνα, οι οποίοι επηρεάστηκαν από τις ιδέες του Διαφωτισμού, περιορίζοντας τα προνόμια των ανώτερων τάξεων, λαμβάνοντας μέτρα κοινωνικής πρόνοιας και ενισχύοντας τα Γράμματα και τις Τέχνες.

_Εικόνα 22: Γνωστότερο τοπογραφικό σχέδιο Α' Νεκροταφείου, περί τα 1896

_Εικόνα 23: Διαγραμματική απεικόνιση χαράξεων και της ανάπτυξης ιπποδάμειου συστήματος στη διαμόρφωση των συνοικιών

_Εικόνα 24: Ανάγνωση παρόμοιων χαράξεων στο πολεοδομικό σχέδιο της Αθήνας

των οδών του νεκροταφείου στις οποίες είχαν αποδοθεί ονόματα ηρώων, πολιτικών, των πρώτων βασιλέων της Ελλάδας κλπ. Η κεντρική λεωφόρος της εισόδου ονομάστηκε οδός Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε'.⁶⁴

Η συμφωνία των δύο σχεδίων, αυτού της νεκρόπολης με εκείνου της πόλης των Αθηνών, μπορεί να γίνει ακόμη μια φορά αντιληπτή όχι μόνο ως προς την τελική σύνθεση αλλά και ως προς την αρχική ιδέα. Οι αρχιτέκτονες Κλεάνθης και Schaubert παρέδωσαν μια εφευρετικότατη πρόταση δημιουργίας μιας «κατάφυτης» κλασικιστικής πόλης.⁶⁵ Η έμπνευση του σχεδίου τους είχε την ρίζα της στην κυρίαρχη μορφολογική τάση της εποχής, το Ρομαντικό Κλασικισμό που επικαλείτο εν γένει την αναβίωση του πνεύματος της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας και η οποία σαφώς και εντοπίζεται και στη διαμόρφωση των κοιμητηρίων εκείνης της περιόδου.⁶⁶ Παρόμοιες στρατηγικές οργάνωσης με αυτές του κοιμητηρίου, παρατηρούνται και στο σχέδιο της νέας Αθήνας, με την συγκέντρωση γύρω από έναν κεντρικό πυρήνα -αυτό των ανακτόρων⁶⁷- όλων των σημαντικών λειτουργιών της πόλης. Οι συνοικίες, διαμορφώνονταν αυστηρά, όπως ακριβώς και στο νεκροταφείο, δημιουργώντας οικοδομικά τετράγωνα που ακολουθούν μια τυπική συμμετρική οργάνωση. Οι κύριες οδοί που συνέδεαν την πρωτεύουσα με τις γύρω περιοχές, ξεκινούσαν και αυτές ακτινωτά⁶⁸ από τον κεντρικό της πυρήνα, με τρόπο ώστε να προσφέρουν αξιόλογες θέες φορτωμένες ιστορικές μνήμες.⁶⁹

Οι «συνοικίες»

Η τυπική οργάνωση του κοιμητηρίου με τον καθορισμό αξόνων, κάθετων και οριζόντιων, έδωσε τη μορφή μιας πραγματικής πόλης νεκρών. Οι οδοί με τη σειρά τους, χώριζαν το οικόπεδο σε «οικοδομικά τετράγωνα», τα οποία κατέλαβαν μνήματα και μνημεία. Τόσο κοντά στον πυρήνα, όσο και στον κύριο άξονα, δέσποζαν τα

⁶⁴ Ό.π.

⁶⁵ Βενετάς – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, *Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999, σελίδα 14

⁶⁶ Δανιήλ, Μαρία, *Α' Κοιμητήριο Αθηνών, Η γαλήνια συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών*, άρθρο στο διαδίκτυο, Αθήνα, 2008

πηγή: <http://www.monumenta.org/article.php?IssueID=4&lang=gr&CategoryID=7&ArticleID=274>

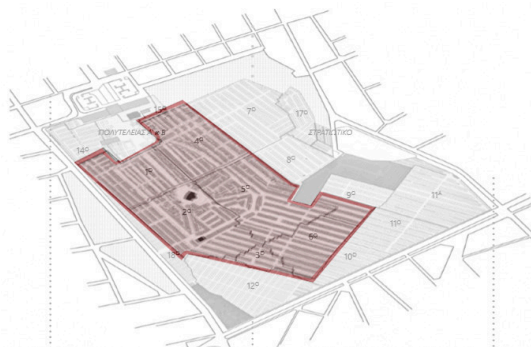
⁶⁷ Επίκεντρο της σύνθεσης της νέας πόλης είναι τα βασιλικά ανάκτορα, επομένως έπρεπε να επιλεγεί γι' αυτά μια τοποθεσία που θα είχε τη μεγαλύτερη δυνατή εγγύτητα και καλή διασύνδεση με την υπάρχουσα παλιά πόλη. (Βενετάς – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, *Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999, σελ. 45)

⁶⁸ Η χαρακτηριστική τριγωνική-ακτινωτή διάρθρωση του ρυμοτομικού σχεδίου σύμφωνα με τη λογική της πόλης της πεφωτισμένης δεσποτίας του 18ου αι. (πρότυπα: η Αγία Πετρούπολη, οι Βερσαλλίες, η Καρλσρούη): οι κυριότερες οδικές αρτηρίες ξεκινούν ακτινωτά από την έδρα της βασιλικής εξουσίας (τα ανάκτορα) με τη μορφή του λεγόμενου «*raie d'oié*» (ποδιού Χήνας. (Βενετάς – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, *Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999, σελ. 16)

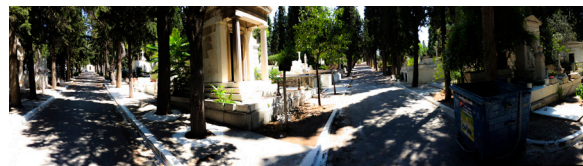
⁶⁹ Βενετάς – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, *Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999, σελ. 16

εξέχουσας σημασίας πρόσωπα,⁷⁰ ενώ στις δευτερεύουσες οδούς γίνονταν ταφές αφανών προσώπων. Τα ταφικά μνημεία συνιστούν τις μετά θάνατον κατοικίες και μπορούν να παρομοιαστούν με κτίσματα, τα οποία συνθέτουν και οργανώνουν συνοικίες εντός του κοιμητηρίου -κάποιες πιο αξιόλογες αλλά και κάποιες ευτελείς.

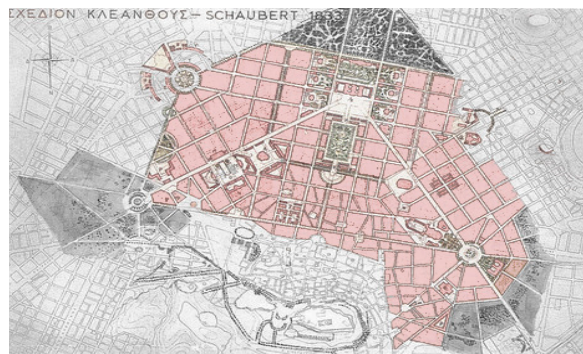
Στην πόλη γίνεται ανάλογη κατανομή συνοικιών, με τοποθέτηση χρήσεων ανάλογα με τη σημασία τους, και κοντά στον πυρήνα -τα ανάκτορα- χωροθετούνται οι σημαντικές λειτουργίες, ενώ τα δημόσια κτήρια κατανέμονται στον πολεοδομικό ιστό εύστοχα κατά ομάδες.⁷¹ Στόχος ήταν η δημιουργία ενός ομοιογενούς αστικού χώρου (κατά τα δυτικά πρότυπα) και η προώθηση μιας κοινής εθνικής συνείδησης.⁷²

Εικόνα 25: Διάκριση συνοικιών-τμημάτων στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών

Εικόνα 26: Ταφές επιφανών προσώπων στον περίγυρο του ναού του Αγίου Λαζάρου, στο αρχικό τμήμα

Εικόνα 27: Η διάκριση των συνοικιών-οικοδομικών τετραγώνων στο σχέδιο της Αθήνας

⁷⁰ Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του, εκδ. Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ. 21

⁷¹ Βενετάρης – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999, σελ. 46

⁷² Μονιούδη-Γαβαλά, Δώρα, Η Ελληνική Πόλη από τον Ιππόδαμο στον Κλεάνθη, Ε.Μ.Π., Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αθήνα, 2015, σελ.105-106

Εικόνα 28: Τα μνημεία γίνονται ένα με τη φύση

Η φύση

Η σύνθεση του Α' Κοιμητηρίου ακολουθούμενη την πορεία των ευρωπαϊκών προτύπων Κοιμητηρίων, δεν θα μπορούσε παρά να εντάσσει τη φύση στη διαμόρφωσή της, όχι μόνο ως το στοιχείο της υγιεινής και του καθαρισμού, αλλά ως και εκείνου της αισθητικής, της ηρεμίας και της γαλήνης.⁷³ Εντούτοις, δεν γίνεται ανάγνωση κάποιας συγκεκριμένης αρχής τοπιακής αρχιτεκτονικής και διαμόρφωσης χώρων πρασίνου στα πρώτα σχέδια αποτύπωσης του Κοιμητηρίου. Ωστόσο, πραγματοποιήθηκαν πλούσιες δενδροφυτεύσεις και το νεκρώσιμο τοπίο απέκτησε παραδείσια ατμόσφαιρα.⁷⁴ Η αναγωγή του σε τόπο ανάπαυσης και σε ένα ρομαντικό τοπίο κήπου καθώς και η ήδη υπάρχουσα φύτευση, τα ιδιωτικά κηπάρια και οι νέες δενδροφυτεύσεις που πραγματοποιήθηκαν συνέβαλλαν στη μετατροπή του κοιμητηρίου σε άλσος.

Η αντιμετώπιση τόσο της νεκρόπολης όσο και της πόλης δεν φέρει αξιοσημείωτες διαφορές, πόσο μάλλον όταν ακολουθεί πιστά τα πρότυπα ενός εξευρωπαϊσμένου Κράτους. Έτσι, το πράσινο, κατά τον σχεδιασμό της νέας πρωτεύουσας, αποτέλεσε σημαντικό στοιχείο της σύνθεσης καθώς είχαν προβλεφθεί διάφοροι χώροι πρασίνου και φυτεύσεις οι οποίες θα κοσμούσαν τις πλατείες αλλά και τις οδούς⁷⁵ ενώ πίσω ανάκτορα σχεδιάστηκε ο «Κήπος του Λαού», διαμορφωμένος για περιπάτους και περισυλλογή, όπως ακριβώς και στο κοιμητήριο.

Τα ταφικά μνημεία και ο γλυπτός διάκοσμος

Ανάγνωση παρόμοιων αρχών της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής στις οποίες βαδίζει η όλη σύνθεση του Κοιμητηρίου, ακολουθεί και η μορφολογία των ταφικών μνημείων. Ιδιαίτερα κατά την περίοδο

Εικόνα 29: Η φύση, παντός είδους είναι παντού διακριτή σε όλη την έκταση του κοιμητηρίου

Εικόνα 30: Το γραμμικό πράσινο υποδεικνύει την πορεία στον περιπατητή

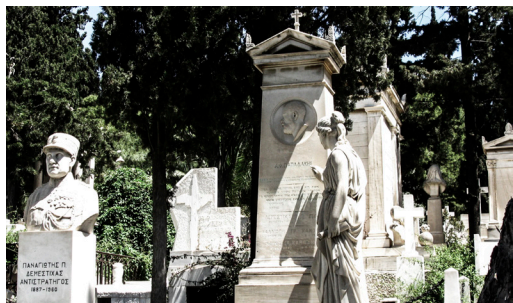

Εικόνα 31: Υπογράμμιση των πράσινων χώρων στην οραματιζόμενη κατάφυτη Αθήνα

⁷³ Η ιδέα του να βρίσκει κανείς εσωτερική γαλήνη στη φύση θα χαρακτήριζε τη φιλοσοφία τοπίου καθόλη τη διάρκεια του αιώνα. Στο ποίημα του [Paradise Lost] (1667) ο John Milton αναφέρει ότι η Εύα μετάνιωσε την απώλεια εσωτερικής ειρήνης που είχε βρει «σε αυτούς τους γαλήνιους, σκιερούς περιπάτους» και ο Αδάμ θρήνησε το χαμό «της θείκης παρουσίας στα δέντρα, τον αέρα και τους χειμάρρους». Αυτήν την περίοδο, η πεποίθηση ότι ο «φίλος της φύσης» αξίζει να ταφεί στον επιμνημόσυνο κήπο αποτέλεσε κοινοτοπία. Τα Ηλύσια Πεδία [Elysian Fields] του Stowe (1739) στο Buckinghamshire της Αγγλίας θεωρούνται ως η πρώτη περίπτωση όπου μια περιοχή του κήπου αφιερώνεται εξ' ολοκλήρου στην τιμή των «αξίων νεκρών» [the worthy dead]. (Γαλάτη, Ματίνα, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου*. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από την τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού.], Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012, σελ. 97,99)

⁷⁴ Παρασκευοπούλου, Ιωάννα, *Το Πρώτο Νεκροταφείο της Αθήνας: Ιστορικά Οράματα, Διπλωματική εργασία, επιβλέπων: Γεώργιος Κρητικός, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2014, σελ. 24*

⁷⁵ Βενετός – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, *Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999

Εικόνα 32: Επιτύμβιες στήλες και αρχαιοπρεπή αγάλματα, επιρροές από την κλασική αρχαιότητα

Εικόνα 33: "Κοιμωμένες", όπως το επιτύμβιο άγαλμα της Σοφίας Αφεντάκη, απαντώνται πολύ συχνά

Εικόνες 34,35: Οι Άγγελοι εκφράζουν συμβολικό χαρακτήρα

ίδρυσής του, στο κεντρικό τμήμα του νεκροταφείου, εντοπίζονται πολυάριθμα μνήματα που ακολουθούν τα πρότυπα του νεοκλασικισμού. Τάφοι, επιτύμβιες στήλες, ταφικοί ναΐσκοι, αγάλματα και αρχαιοπρεπή θέματα κυριαρχούν στα μνημεία του Α' Κοιμητηρίου σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα⁷⁶ και περιλαμβάνουν έναν αριθμό τύπων που ακολουθεί τα χνάρια του ευρωπαϊκού κλασικισμού.⁷⁷ Σαφώς, το πεντελικό μάρμαρο είναι σχεδόν το αποκλειστικό υλικό που χρησιμοποιείται⁷⁸, λόγω της διαφάνειας και του αισθητικού αποτελέσματος που προσφέρει. Σε όλη την έκταση του κοιμητηρίου περιλαμβάνονται αξιόλογα γλυπτά και συνιστά μια υπαίθρια συλλογή, αντιπροσωπευτική της γλυπτικής του 19ου αιώνα στην Ελλάδα. Άλλωστε, όλες αυτές οι καλλιτεχνικές εκφράσεις, τόσο στην αρχιτεκτονική όσο και στη γλυπτική που απαντώνται στο Α' Κοιμητήριο, χαρακτηρίζονται από τη συγκρατημένη κίνηση, τη γεωμετρική οργάνωση και την πυραμοειδή ιεράρχηση των όγκων, τη συμμετρία και τις σωστές αναλογίες⁸⁰ και την ιδεατή φύση. Ο σταυρός δεν αποτελεί προεξέχον στοιχείο αλλά ενσωματώνεται αθόρυβα σαν στοιχείο διακόσμησης, που βέβαια συνάμα δηλώνει τη θρησκευτική ταυτότητα του νεκρού.⁸¹

Η συνάφεια των ταφικών μνημείων με όσα συναντούμε την ίδια περίοδο στην Αθήνα, είναι διακριτή και σαφώς όχι τυχαία. Η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας, της επιστροφής στις ρίζες, αλλά και η αναζήτηση των αρχαίων κλασικών προτύπων, που συμπυκνώνει το ελληνικό

⁷⁶ Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του, εκδ. Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ. 36

⁷⁷ Κουμαριανού, Μαρία, Ανθρωπολογική και πολιτιστική αξιοποίηση του ιερού χώρου. Το παράδειγμα του Α' Νεκροταφείου Αθηνών και του Βρετανικού Νεκροταφείου Κέρκυρας, http://library.tee.gr/digital/books_notee/book_59509/book_59509_koumarianou.pdf

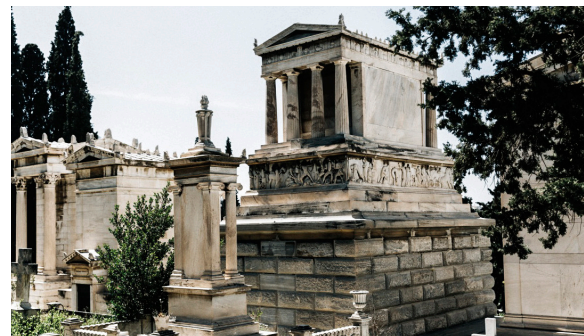
⁷⁸ Ό.π.

⁷⁹ Οι μαρμαροτεχνίτες, Τηνιακοί οι περισσότεροι, βρίσκουν εδώ τη δυνατότητα να δημιουργήσουν και να εκφραστούν. Πολλοί από αυτούς έχουν παρακολουθήσει τα μαθήματα του Πολυτεχνικού Σχολείου ή Σχολείου Τεχνών που είχε ιδρυθεί την ίδια χρονιά με το Νεκροταφείο (1837) και απευθυνόταν σε τεχνίτες, μαρμαρογλύπτες, ζωγράφους οροφωγραφιών και τοιχογραφιών, αλλά και σε απλούς τεχνίτες οικοδομών που ήθελαν να μάθουν να χειρίζονται τον νεοκλασικό ρυθμό με τον οποίο κτιζόταν τότε η Αθήνα. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα μαθήματα παραδίδονταν τις Κυριακές και τις γιορτές, όταν «σχολάζουν» οι τεχνίτες. Διαπρεπείς γλύπτες αρχιτέκτονες, όπως ο Christian Siegel, ο Carl Lörain, οι Δανοί αδελφοί Χριστιανός και Θεόφιλος Χάνσεν κ.ά., δίδαξαν στο σχολείο αυτό, του οποίου οι απόφοιτοι ήταν περιζήτητοι. Ανάμεσα λοιπόν σε αυτούς θα πρέπει να αναζητήσει κανείς τους δημιουργούς των πρώτων ταφικών μνημείων, οι οποίοι, επηρεασμένοι από τα δυτικά ρεύματα και ιδιαίτερα από τη σχολή που δημιούργησε ο Ιταλός γλύπτης Antonio Canova (1757-1822), κατασκεύασαν αριστουργήματα. (Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του, εκδ. Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ. 36)

⁸⁰ Πετρίδου, Βασιλική, Ζιρώ, Όλγα, Τέχνες και αρχιτεκτονική από την αναγέννηση έως τον 21ο αιώνα. [ηλεκτρ. βιβλ.], Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015

⁸¹ Στους τάφους ο σταυρός είναι απλός μαρμαρίνος, με εξαίρεση κάποιους λαξευμένους σε απομίμηση κορμού δένδρου, οι οποίοι στηρίζονται σε βάση τεχνητού βράχου. (Μεντζίνη, Μαριλένα, Οι πόλεις των νεκρών, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 78)

ιδεώδες⁸², καθιερώθηκε μέσα από το ρεύμα του νεοκλασικισμού που εδραιώθηκε ως αισθητική επιταγή⁸³. Αποτυπώθηκε στα νέα οικοδομήματα της εποχής και βρήκε αναφορές και στη μικρότερη, αλλά εξίσου σημαντική από άποψη καλλιτεχνικής και κοινωνικής έκφρασης, κλίμακα της νεκρόπολης.

_Εικόνες 36,37,38: Η παρουσία της κλασικής Ελλάδας σε συνδυασμό με τα θρησκευτικά σύμβολα

⁸² Μονιούδη-Γαβαλά, Δώρα, *Η Ελληνική Πόλη από τον Ιππόδαμο στον Κλεάνθη*, [ηλεκτρ. βιβλ.], Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015, σελ. 106

⁸³ Το εισαγόμενο αρχιτεκτονικό ιδίωμα του «ελληνικού κλασικισμού», ή απλά ο «νεοκλασικισμός» επιβλήθηκε και καθιερώθηκε ως κυρίαρχη αισθητική επιταγή (αρχικά στην επικράτεια της πρωτεύουσας και έπειτα και στις περιφερειακές πόλεις) χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία ή αντίσταση. «Ως διαδεδομένο ρεύμα στη δυτική Ευρώπη συνέδεε οπτικά την Αθήνα με τις άλλες πόλεις που η νέα πρωτεύουσα επιθυμούσε να μιμηθεί: με τις ορατές αναφορές στο αρχαίο ελληνικό παρελθόν τεκμηριώνει την επιθυμία επιστροφής της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής στη χώρα καταγωγής της». Η Αθήνα συνεπώς χτίστηκε σύμφωνα με χάρτες και οδηγίες άλλων πόλεων: της Αθήνας του παρελθόντος από τη μία και των σύγχρονων ευρωπαϊκών πόλεων από την άλλη. (Μονιούδη-Γαβαλά, Δώρα, *Η Ελληνική Πόλη από τον Ιππόδαμο στον Κλεάνθη*, [ηλεκτρ. βιβλ.], Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015, σελ. 13)

_Εικόνα 39: Η νεοκλασική Αθήνα του 19ου αιώνα: Το κτίριο των ανακτόρων

Το Α' Κοιμητήριο Αθηνών απώλεσε το αρχικό του περίγραμμα στο βάθος των ετών, λόγω αξιοσημείωτων επεκτάσεων εξαιτίας της αύξησης του πληθυσμού και της ζήτησης ενός μεγαλύτερου και ικανοποιητικότερου χώρου ταφής. Η έκταση, την οποία καταλαμβάνει μέχρι και σήμερα, προέκυψε από διάφορες τμηματικές επεκτάσεις που έγιναν από το 1859 έως το 1943⁸⁴, στις οποίες συνέβαλε το γεγονός ότι η περιοχή δεν ήταν πυκνοκατοικημένη. Το Α' Κοιμητήριο φτάνει τελικά να καταλαμβάνει σήμερα έκταση 225 στρεμμάτων.

Κατά τη διάρκεια εξέλιξής του, έγινε κατασκευή περαιτέρω ναών που θα είχαν την αρμοδιότητα να εξυπηρετούν τις παραπάνω τελετές, ενώ Ισραηλιτικό και Προτεσταντικό τμήμα, προστέθηκαν στην ήδη υπάρχουσα σύνθεση. Ταυτόχρονα, καθιερώθηκαν και διάσπαρτες ταφές καθολικών σε όλη την έκταση του νεκροταφείου.

Τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, ο Ερνέστος Τσίλλερ σχεδίασε την είσοδο για το Α' Κοιμητήριο, η οποία τελικά δεν πραγματοποιήθηκε. Επρόκειτο για έναν τετράγωνο πυλώνα που καλύπτονταν με θόλο και τέσσερις πυργίσκους στις γωνίες του.⁸⁵ Η όλη σύνθεση ακολουθούσε την ίδια μορφολογία με τους ναούς που σχεδίαζε ο Ερνέστος Τσίλλερ την ίδια περίοδο και έφεραν σαφή τα γνωρίσματα της επιρροής των αντίστοιχων γερμανικών κοιμητηρίων του Γκράτς, της Καρλσρούης, της Στουτγάρδης κ.ά.⁸⁶ Η είσοδος θα απέδιδε με τον κατάλληλο τρόπο το νεοκλασικό αποτύπωμα στο οποίο «βάδιζε» η συνολική διαμόρφωση του Κοιμητηρίου. Ένας επιβλητικός μαρμαρίνος πυλώνας, λιτός και απέριτος, έργο των αρχιτεκτόνων Ανδρέα Πλουμιστού (1897-1962) και Άρη Κωνσταντινίδη (1913-1993), του 1939, οδηγεί σήμερα στο Α' Κοιμητήριο της Αθήνας.

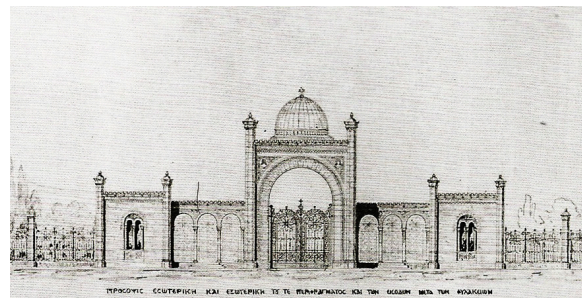
Το νεοκλασικό ιδίωμα που εκφράστηκε με συνέπεια στο Α' Κοιμητήριο, μπορεί να μην είναι πια τόσο ευδιάκριτο και αναγνώσιμο στον επισκέπτη. Εντούτοις, αν κινηθεί κανείς προς τον αρχικό πυρήνα του νεκροταφείου, μπορεί να αντιληφθεί την ιστορικότητα

του τόπου, που συμπυκνώνει και αφηγείται ολόκληρη τη νεότερη

⁸⁴ Δανιήλ, Μαρία, *Α' Κοιμητήριο Αθηνών, Η γαλήνια συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών*, άρθρο στο διαδίκτυο, Αθήνα, 2008, πηγή: <http://www.monumenta.org/article.php?IssueID=4&lang=gr&CategoryID=7&ArticleID=274>

⁸⁵ Εκατέρωθεν του πυλώνα υπήρχαν δύο ορθογώνιες στοές με αψιδωτά ημικυκλικά ανοίγματα. Το συγκρότημα έκλεινε με δύο μικρά φυλάκια αριστερά και δεξιά, που φωτίζονται από δίλοβα παράθυρα βυζαντινής μορφολογίας. Στις γωνίες των φυλακίων τοποθετούνταν τέσσερις πυργίσκοι, χαμηλότερα όμως του κεντρικού πυλώνα. (Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, *Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του*, εκδ. Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ. 21)

⁸⁶ Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, *Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του*, εκδ. Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ. 21

Εικόνα 41: Πρόταση διαμόρφωσης της κεντρικής πύλης του νεκροταφείου από τον Ε. Ziller, 20ος αιώνας

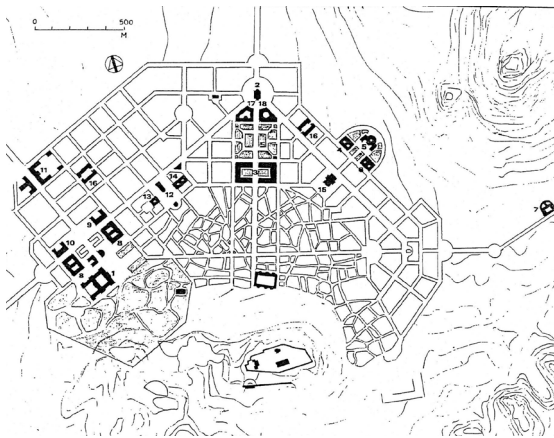
Εικόνα 42: Η σημερινή πύλη του Α' Νεκροταφείου της Αθήνας, σχεδιασμένη από τον Άρη Κωνσταντινίδη και τον Ανδρέα Πλουμιστό

Εικόνα 43: Πανοραμική άποψη του Α' Νεκροταφείου Αθηνών

Εικόνα 44: Η σημερινή έκταση που καταλαμβάνει το νεκροταφείο

Εικόνα 45: Το αναθεωρημένο σχέδιο του Leo von Klenze για την Αθήνα

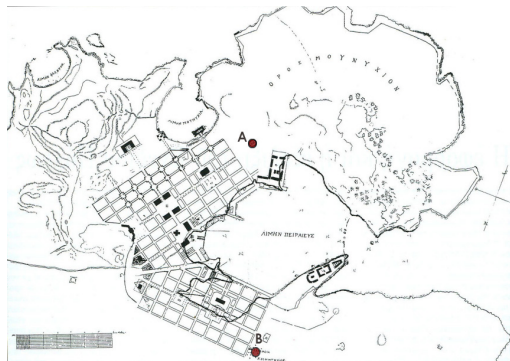
ιστορία της Ελλάδας. Ακόμη και σήμερα, το ελληνικό φως, η διαφάνεια του μαρμάρου, η σμίλη του επώνυμου ή ανώνυμου καλλιτέχνη, το πράσινο που υψώνεται γαλήνια, οι επιγραφές που υπενθυμίζουν, οι συμβολισμοί, που αντλούν από την παράδοση και τη θρησκεία αυτού του τόπου, συνθέτουν ένα νοσταλγικό αφήγημα με ενδιαφέρουσες και ποικίλες αναγνώσεις.⁸⁷

Η μικρή κοινωνία της αθηναϊκής νεκρόπολης συνιστά τον ιδανικό εκείνο τόπο ο οποίος δεν κατάφερε να αποτυπωθεί στην Αθήνα, σύμφωνα με τα πρότυπα που είχαν προτάξει οι σχεδιαστές της τη δεκαετία του 1830. Εδραίωσε, τουλάχιστον με την αρχική του μορφή, όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που θέλησαν οι αρχιτέκτονες Κλεάνθης και Schaubert να προσδώσουν στην πρωτεύουσα του νέου ελληνικού Κράτους-τα οποία λόγω κωλυμάτων τελικά δεν κατάφεραν να υλοποιηθούν και το σχέδιο της Αθήνας τροποποιήθηκε από τον Leo von Klenze⁸⁸- και συνεπώς, τόσο η νεοκλασική Αθήνα όσο και η Αθήνα μετά από αυτήν έως τα σήμερα, αντικατοπτρίζονται πιστά ως προς τις αξίες και την αισθητική τους στο μοναδικό μνημειακό σύνολο που αποτελεί το Α' Κοιμητήριο.⁸⁹

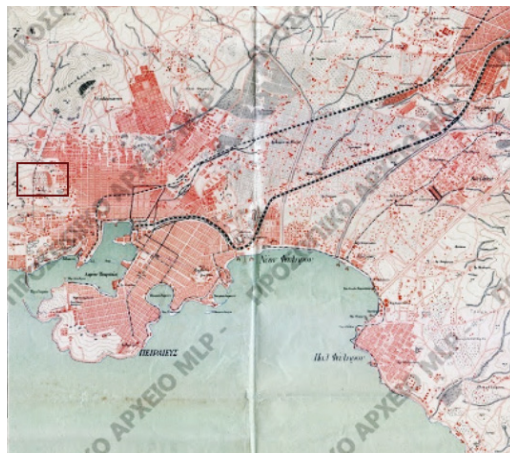
⁸⁷ Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του, εκδ.Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ. 9

⁸⁸ Ως το τέλος του 1833 είχε αρχίσει η εφαρμογή του σχεδίου. Μόλις όμως έγιναν αντιληπτές οι εκτάσεις που θα απαλλοτριωνόνταν για την ανέγερση των δημοσίων κτηρίων, τη διαμόρφωση των πάρκων και του οδικού δικτύου, καθώς και για τις αρχαιολογικές ανασκαφές, ξέσπασε κύμα διαμαρτυριών, με αποτέλεσμα η Αντιβασιλεία να διατάξει την αναστολή της εφαρμογής του, τον Ιούνιο του 1834. Στη συνέχεια μετακλήθηκε ο διάσημος Βαυαρός αρχιτέκτονας Leo von Klenze, ο οποίος εκπόνησε τον Σεπτέμβριο του 1834 ένα αναθεωρημένο σχέδιο, με κύρια χαρακτηριστικά την μείωση της συνολικής έκτασης της πόλης και του χώρου των ανασκαφών, τον περιορισμό του πλάτους των δρόμων και της επιφάνειας των πλατειών, καθώς και την περιστολή της κατάρτισης της Παλαιάς Πόλης. Προέβλεπε, τέλος, τη μεταφορά των Ανακτόρων και συνεπώς όλου του διοικητικού κέντρου βάρους της πόλης από την πλατεία Ομονοίας στα υψώματα του Κεραμεικού. Οι τροποποιήσεις του Klenze περιόρισαν τις δυσχέρειες, χωρίς όμως και να τις εξαλείψουν. (Καλλιβερέτακας Λεωνίδας, Σχεδιάζοντας την Αθήνα τον 19ο αιώνα, 2015, άρθρο στο διαδίκτυο, πηγή:<https://www.athenssocialatlas.gr/>)

⁸⁹ Ο.π.

Εικόνα 46: Η χωροθέτηση του κοιμητηρίου σύμφωνα με το πρώτο σχέδιο του Πειραιά των Σ. Κλεάνθη και Ε. Schaubert (1834) (σημείο Α) και η υλοποιημένη χωροθέτησή του μετά τις μεταβολές του σχεδίου (1836) στην περιοχή του Αγίου Διονυσίου (σημείο Β), Σχέδιο Πόλεως Πειραιά 1834

Εικόνες 47, 48: Η πόλη του Πειραιά και το κοιμητήριο της Αναστάσεως στο μέσον μιας σχεδόν ακατοίκητης περιοχής, χάρτης και λεπτομέρειά του (1927)

Α2. Το Κοιμητήριο της Αναστάσεως του Πειραιά και το πολεοδομικό σχέδιο του Πειραιά

Η σχέση με το αστικό περιβάλλον

Τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στην επαρχία, η χωροθέτηση των κοιμητηρίων γινόταν στα όρια της πόλης ή του οικισμού, καθώς όπως αναφέρθηκε, η ταφή εντός των πόλεων και των κατοικημένων περιοχών είχε απαγορευτεί για λόγους προστασίας της δημόσιας υγείας. Το κοιμητήριο της Αναστάσεως του Πειραιά αποφασίστηκε συνεπώς, το 1889 να τοποθετηθεί εκτός του έως τότε υφιστάμενου οικισμού. Λόγω αυτού, το κοιμητήριο δεν απεικονίζεται στους τοπογραφικούς χάρτες του Πειραιά εκείνης της εποχής, με την πρώτη αποτύπωση της χωροθέτησης και του περιγράμματος του να εντοπίζεται σε χάρτη του 1927. Με την πάροδο των χρόνων η αύξηση του πληθυσμού οδήγησε στην επέκταση της πόλης, με αποτέλεσμα να εμφανιστεί το φαινόμενο της εγκόλπωσης του κοιμητηρίου εντός του νέου αστικού ιστού. Από την ίδρυση του και έπειτα, η περιοχή γύρω από το αυτό έλαβε την ίδια ονομασία, ενώ κυρίως κατά το 1930-32 διαμορφώθηκε προσφυγικός συνοικισμός αποτελούμενος από πρόσφυγες της Μικράς Ασίας.

Το ανάγλυφο του συγκεκριμένου τμήματος της περιοχής δεν διακρίνεται από έντονες κλίσεις, χαρακτηριστικό που αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα της επιλογής της τοποθεσίας αυτής, καθώς επιτεύχθηκε η ανάπτυξη ενός ορθοκανονικού συστήματος σχεδιασμού, αλλά και η αποφυγή κατολισθήσεων των πρानών. Παρ' όλα αυτά, διακρίνεται μία μικρή κλίση με το δυτικό τμήμα να βρίσκεται σε ελαφρώς υψηλότερο σημείο απ' ότι το ανατολικό, γεγονός που επιτρέπει την δημιουργία εντονότερων οπτικών φυγών. Η πρόσβαση στο νεκροταφείο της Αναστάσεως από τον Πειραιά γίνεται διαμέσου της οδού Αναπαύσεως, η οποία άρχεται από το ύψος της παλαιάς συνοικίας του Αγίου Διονυσίου.⁹⁰

Όσον αφορά τον ίδιο τον Πειραιά, η ανάπτυξη και ο σχεδιασμός της πρωτεύουσας απαιτήσε την ταυτόχρονη ανάπτυξή του ως εμπορικού λιμανιού της. Η νευραλγική γεωγραφική θέση του τόπου με τα φυσικά διαμορφωμένα λιμάνια (πλεονέκτημα που οδήγησε και την κλασική πόλη στην ανάπτυξή της),⁹¹ καθώς και η απουσία κάποιου υφιστάμενου οργανωμένου οικισμού στην θέση αυτή,⁹² κατέστησαν την περιοχή

⁹⁰ Το νεκροταφείο της Αναστάσεως, Άρθρο στο διαδίκτυο, Πειραιάς, 2015, πηγή: <https://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2015/02/Anastash.html?fbclid=IwAR1X15aNd8JjHMSKUOO2cnVloYydlfItnolpdqx20vELQo3wtpuaXH7hXNF2l>

⁹¹ Μαλικούτη, Σταματίνα, Πειραιάς 1834-1912, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2004, σελ.277

⁹² Στη περιοχή του Πειραιά η πρώτη εγκατάσταση μόνιμων κατοίκων σημειώθηκε το 1829, μετά την απελευθέρωση του Κράτους. Έως τότε, η πόλη είχε βρεθεί υπό την κυριαρχία των Φράγκων για περισσότερο από δύο αιώνες (1204-1456), ενώ έπειτα κατά την Τουρκοκρατία, βίωσε μια μακρά περίοδο

κατάλληλη για την δημιουργία της νέας πόλης. Η χωροθέτηση της νέας πόλης του Πειραιά χαρακτηριζόταν από τον σαφή προσανατολισμό προς τη θάλασσα, λόγω της εμπορικής λειτουργίας της περιοχής ως λιμανιού και από την ίδρυση σε ένα σχετικά επίπεδο έδαφος, καθώς στις ελκυστικότερες για κατοικία περιοχές των υψωμάτων της Μουνυχίας ή της λοφώδους χερσονήσου της Ακτής στα νοτιοδυτικά, δεν ήταν δυνατό να αναπτυχθεί το αυστηρά γεωμετρικό σύστημα των νεοκλασικών πόλεων. Επιπλέον, προκειμένου ο πολεοδομικός ιστός να αναπτυχθεί συμμετρικά και ισόρροπα, προτάθηκε η επίχωση των αβαθών υδάτων του εσωτερικού κόλπου (Κωφού Λιμένος) στα βορειοδυτικά του κυρίως λιμανιού, με στόχο την ύπαρξη εντονότερης κανονικής διάταξης και ταυτόχρονα την δημιουργία μίας επίπεδης έκτασης για την ανέγερση του δυτικού τμήματος της πόλης.⁹³

Το όριο

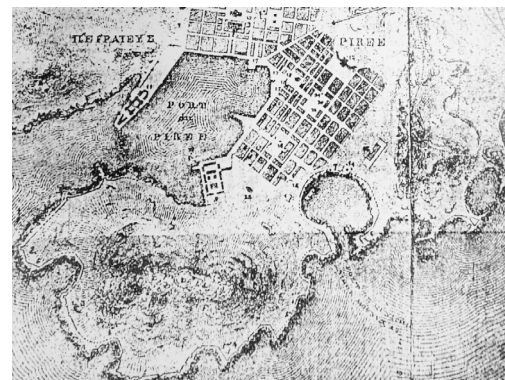
Ένα κύριο χαρακτηριστικό των κοιμητηρίων, που παραμένει κοινό ιστορικά και παρατηρείται και στην περίπτωση του νεκροταφείου της Αναστάσεως, είναι η «συγκεντρωτική» τους μορφολογία, κατά την οποία το σύνολο τάφων περιβάλλεται από ένα διακριτό όριο.⁹⁴ Σύμφωνα με αυτό, το 1892 υλοποιήθηκε η κατασκευή της κύριας εισόδου, ενώ το 1896 ο Δήμος Πειραιώς ενέκρινε νέα πίστωση για την περίφραξη του νεκροταφείου,⁹⁵ η οποία εξασφάλιζε ένα τόπο προστατευμένο και απομονωμένο με έντονο ιερό χαρακτήρα. Η χρήση της περίφραξης δήλωνε, όπως και στην περίπτωση των οχυρώσεων των πόλεων, την ανάγκη για προστασία της κοινότητας που περιέκλειε και την σαφή οριοθέτηση και οργάνωσή της. Ταυτόχρονα, σύμφωνα με μία πιο συμβολική προσέγγιση, τα όρια προσδιόριζαν την παρουσία ενός ιερού χώρου και αντιπροσώπευαν τις αρχές, τις αξίες και τους κανόνες αυτού (την οργάνωση, την ιερότητα και την αρμονία), δημιουργώντας μία έντονη αντίθεση με τον εξωτερικό εκτεταμένο φυσικό χώρο. Μέσω των συμπαγών τειχών που χρησιμοποιήθηκαν, επιτεύχθηκε και η μείωση της ορατότητας του εσωτερικού χώρου. «Ο

ερήμωσης και εγκατάλειψης με ορισμένα χρονικά διαστήματα όπου χρησιμοποιήθηκε για ελάχιστες εμπορικές συναλλαγές. Ο Πειραιάς, το πρώτο λιμάνι της χώρας, το 1834 ήταν μία σχεδόν έρημη περιοχή, που ο εποικισμός της ξεκίνησε ουσιαστικά μετά το 1834 και τη σύνταξη του πρώτου πολεοδομικού σχεδίου. Μετανάστες και πρόσφυγες από διάφορα μέρη της ελεύθερης και της υπόδουλης Ελλάδας (κυρίως Χιώτες, Υδραίοι, Σαμιώτες, Κρήτες και Πελοποννήσιοι), καθώς και από τις παροικίες του εξωτερικού, συνέθεσαν τον νέο πληθυσμό της πόλης. (Μαλικούτη, Σταματίνα, *Πειραιάς 1834-1912*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2004, σελ. 37)

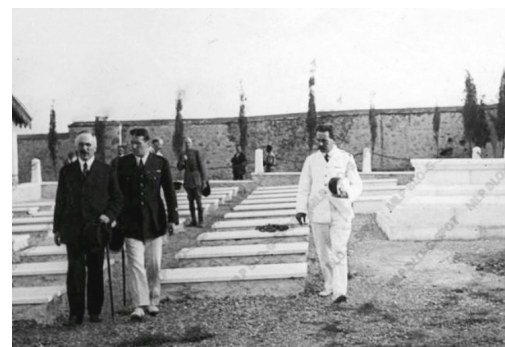
⁹³ Βενετός – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, *Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999, σελ. 130

⁹⁴ Γαλάτη, Ματίνα, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από την τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού.]*, ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012, σελ. 33

⁹⁵ Μπαφούνη, Ευαγγελία, *Νεκροταφείο της Ανάστασης: η μνήμη της πόλης*, εισαγωγή στην εκδήλωση Ευρωπαϊκές ημέρες πολιτιστικής κληρονομιάς, Πειραιάς, 2017

Εικόνα 49: Το πρώτο Σχέδιο Πόλεως του Πειραιά με διακριτό το ανάγλυφο, σε λιθογραφία του Aldenhoven (1837)

Εικόνα 50: Το δυτικό τμήμα του κοιμητηρίου με το συμπαγές όριο με την πόλη να κυριαρχεί (1917)

Εικόνα 51: Άποψη του ορίου του νότιου τμήματος εσωτερικά

_Εικόνα 52: Η μνημειακή είσοδος του κοιμητηρίου της Αναστάσεως (1917)

_Εικόνα 53: Εσωτερική άποψη της κεντρικής εισόδου του κοιμητηρίου

_Εικόνα 54: Το ανάγλυφο ως «όριο» και η σύνδεση με την πρωτεύουσα στο Σχέδιο Πόλεως του Πειραιά (1834)

τοίχος αποτελεί ενσάρκωση της απόστασης, καθώς η απόσταση απαγορεύει και διαχωρίζει»⁹⁶ και αυτό σήμαινε πως η «απόμακρη» θέση του νεκροταφείου στηριζόταν από τη διπλή λειτουργικότητα των τειχών του, ως σημείου που διαχωρίζει και που μετέτρεπε το ύψος, τη στερεότητα και την αδιαπερατότητα του, σε απομάκρυνση.⁹⁷

Η πρόσβαση στο χώρο του κοιμητηρίου της Αναστάσεως γινόταν μέσω της κεντρικής πύλης από την σημερινή οδό Πλάτωνος, η οποία το συνέδεε μέσω της οδού Αναπαύσεως με την πόλη του Πειραιά. Οι εισόδους σε όλα τα κοιμητήρια του νεοκλασικισμού, είχαν ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία με τονισμένο το πρόπυλο, καθώς όριζαν το σημείο μετάβασης σε έναν ιερό χώρο και σε μία άλλη «πόλη», αυτή των νεκρών, ενώ ταυτόχρονα αποτελούσαν το μοναδικό σημείο σύνδεσης και συνέχειας των δύο «πόλεων». Από την Πύλη αυτή ξεκινούσε στο εσωτερικό του νεκροταφείου, ο κύριος οδικός άξονας, ο οποίος προσέφερε οπτική επαφή της εισόδου με το κεντρικό στοιχείο του σχεδίου, τον ναό.

Από την πλευρά της πόλης, το πολεοδομικό σχέδιο του Πειραιά των Σ. Κλεάνθη και Ε. Schaubert του 1834, εκπονήθηκε ύστερα από τη σύνταξη λεπτομερούς τοπογραφικού της ευρύτερης περιοχής, στο οποίο σημειώθηκαν και τα υφιστάμενα λείψανα της κλασικής πόλης και αποτέλεσαν τη βάση για τη δημιουργία του.⁹⁸ Τα τμήματα που έως τότε είχαν διασωθεί από τα Μακρά Τείχη του 493π.Χ. (που είχαν κατασκευαστεί για στρατιωτικούς και εμπορικούς σκοπούς), δεν έπαιξαν τόσο καθοριστικό ρόλο για την οριοθέτηση του Σχεδίου Πόλεως, όσο το ίδιο το σχέδιο και οι ορθοκανονικές και αυστηρές χαράξεις του. Την θέση του «ορίου» ανέλαβε το ανάγλυφο της περιοχής, με το σχέδιο να περιορίζεται από τα γύρω υψώματα, όπως αυτό της Μουνυχίας και της χερσονήσου της Ακτής. Η μεσαία πρωτεύουσα οδός, που συνέστησε τον άξονα συμμετρίας του σχεδίου, εξασφάλιζε την σύνδεση με την πρωτεύουσα (ως επέκταση της οδού Πειραιώς), την είσοδο δηλαδή στον Πειραιά, και ταυτόχρονα την άμεση οπτική επαφή των ανακτόρων με την κοντινή θάλασσα και με την Ακρόπολη των Αθηνών στα βορειοανατολικά.⁹⁹

⁹⁶ Moles, Abraham, Rohner, Elizabeth, *Psychologie de l'espace*, Casterman, Paris, 1972, σελ. 35

⁹⁷ Κουμαριανού, Μαρία, *Η αντίληψη του θανάτου μέσα από μία σημειολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση του αστικού νεκροταφειακού χώρου*, Διδακτορική διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2007, σελ. 36

⁹⁸ Φουντουλάκη – Μπαδήμα, Όλγα, *Σταμάτης Κλεάνθης 1802-1862*, Δήμοι Αθηναίων και Βελβενδού, Αθήνα, 2002, σελ. 97

⁹⁹ Βενετιάς – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, *Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999, σελ. 130

Οι χαράξεις και η διάταξη

Βασικό στοιχείο του νεοκλασικισμού συνέστησε η εισαγωγή του σχεδίου ως βασικό εργαλείο σύνθεσης του αστικού χώρου. Τα νεκροταφεία αποτελώντας και αυτά «πόλεις» με περιορισμένο μέγεθος, δημιουργούνταν βάση σχεδίων με έντονη συμμετρία και οργάνωση, όπως και οι νέες πόλεις του ελληνικού Κράτους. Ο σχεδιασμός του κοιμητηρίου της Αναστάσεως,¹⁰⁰ συνεπώς, στηρίχθηκε στην ισοκατανομή του επιπέδου χώρου, σε ορθογώνια τμήματα, που αποτελούσαν τα «οικοδομικά τετράγωνα» των νεκρικών κατοικιών με τις αναλογίες τους να ποικίλλουν ανάλογα με τη σπουδαιότητά τους. Οι δομές αυτές διαρθρώθηκαν γύρω από ένα κεντροβαρικό σημείο. Η ανάπτυξη του χώρου σύμφωνα με την αρχή της κεντρικότητας, συντελούσε χαρακτηριστικό στοιχείο όχι μόνο των νεοκλασικών κοιμητηρίων, αλλά και του αστικού χώρου. Στο νεκροταφείο του Πειραιά, στο κέντρο τοποθετήθηκε μία στρογγυλή πλατεία ακτίνας 24 μέτρων, καθώς και η εκκλησία της Ανάστασης. Το στρογγυλό σχήμα δήλωνε ότι η πλατεία αποτελούσε το κυρίαρχο εστιακό σημείο του σχεδίου, τονίζοντας την ταυτότητά της με την αδιάσπαστη συνοχή του περιγράμματός της.

Στο σημείο αυτό διασταυρώθηκαν οι δύο βασικοί οδικοί άξονες και χαράξεις του σχεδίου, των οποίων ο προσανατολισμός ταυτίστηκε με αυτών των αξόνων Βορρά-Νότου και Ανατολής-Δύσης. Στους άξονες αυτούς, πλάτους 5 με 5,5 μέτρων, άνηκε και αυτός της σύνδεσης του ιερού ναού με την Πύλη του κοιμητηρίου. Ο υπόλοιπος χώρος σχεδιάστηκε γύρω από το σύστημα αυτό, με την μορφή ορθοκανονικού καννάβου. Δευτερεύοντες άξονες πλάτους 3 με 3,5 μέτρων, αλλά και ακόμη μικρότεροι (2 με 2,5 μέτρα πλάτος), διαχωρίζαν τον χώρο σε μικρότερα τμήματα. Μέσα από τον ορθογωνισμό και την ευθειογενή χάραξη των οδών υπεισήλθε το στοιχείο της επαναληπτικότητας και η αυξητική του τάση. Οι οδοί με την υποδιαίρεση του χώρου προσανατόλιζαν τα βήματα των πενθούντων, οργάνωναν τις μετακινήσεις και σηματοδοτούσαν τις θέσεις των τάφων.¹⁰¹ Ταυτόχρονα, σύμφωνα με τις νομοθεσίες που ίσχυαν από τότε περί των γενικών σχεδίων των νεκροταφείων, μέσα από την περίφραξη σχεδιάστηκε περιμετρικός δρόμος, που να περιέβαλλε τον χώρο, στοιχείο που όπως φαίνεται, διατηρήθηκε και μετά την προσθήκη νέων τμημάτων και επεκτάσεων. Η αυστηρή γεωμετρία και συμμετρία των χαράξεων οργάνωσαν τις μετακινήσεις και διαίρεσαν το χώρο σε διαφορετικές ζώνες, ενώ οι άξονες και η κεντρική πλατεία, απέκτησαν το ρόλο του δημόσιου χώρου, με τα ταφικά συγκροτήματα να αποτελούν τον «ιδιωτικό».

¹⁰⁰ Για την ανάλυση και την ερμηνεία του σχεδιασμού του κοιμητηρίου της Αναστάσεως, μελετάται το μοναδικό σχέδιο που εντοπίστηκε τόσο στα αρχεία του σημερινού Δήμου Πειραιώς, όσο και στο Κοιμητήριο. Το σχέδιο αυτό χρονολογείται το 1971 από τον Πετράκη Δημήτριο.

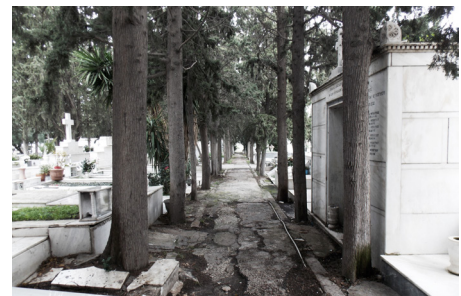
¹⁰¹ Κουμαριανού, Μαρία, *Η αντίληψη του θανάτου μέσα από μία σημειολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση του αστικού νεκροταφειακού χώρου*, Διδακτορική διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2007, σελ. 26

Εικόνες 55, 56: Ο κύριος άξονας σύνδεσης της εισόδου με τον Ιερό Ναό, το 1917 και σήμερα

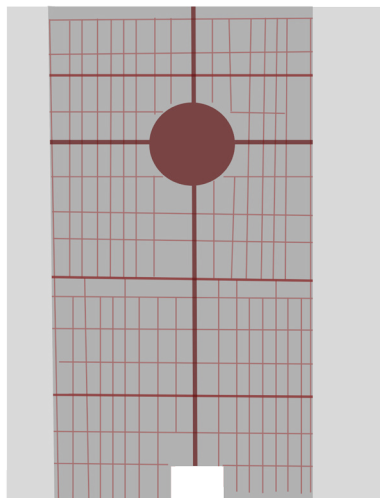
Εικόνα 57: Ο δεύτερος βασικός άξονας, στον άξονα Ανατολής – Δύσης

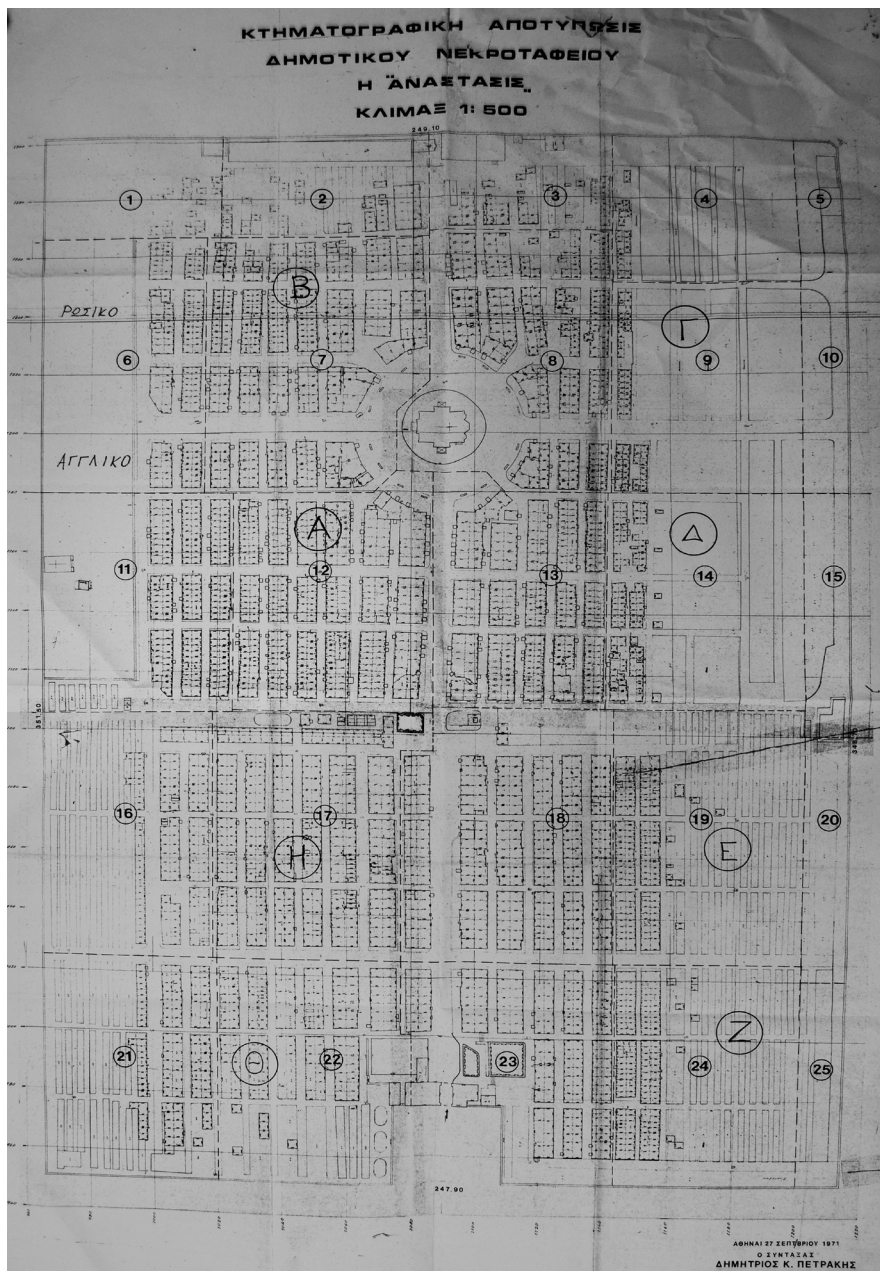
Εικόνα 58: Δευτερέων άξονας με την πυκνή χωροθέτηση ταφικών μνημείων εκατέρωθεν

_Εικόνα 59: Οι νεοκλασικές χαράξεις και οι ομοιότητες των πολεοδομικών σχεδίων των Αθηνών και του Πειραιά, διαγραμματική απεικόνιση

_Εικόνα 60: Η ιεράρχηση των αξόνων και των χαράξεων του νεοκλασικού κοιμητηρίου, μέσα στα όρια της πιθανής αρχικής έκτασης του, διαγραμματική απεικόνιση επί του σχεδίου του 1971

_Εικόνα 61: Το Σχέδιο του Κοιμητηρίου της Αναστάσεως, 1971

Η διαμόρφωση και η δόμηση των χώρων ταφής, συνιστά ένα στοιχείο που μιμούταν τα αντίστοιχα των πόλεων. Στην περίπτωση των ελληνικών πόλεων του 19^{ου} αιώνα, τα σχέδια που συντάχθηκαν κυρίως από τους αρχιτέκτονες Κλεάνθη και Schaubert, όπως αυτό του Πειραιά, ακολούθησαν τη νεοκλασική μορφή με άξονες, δημόσια κτήρια και μνημειακές φυγές, καθώς και την επιθυμία για σαφή οργάνωση και αποδοτική λειτουργικότητα. Το πολεοδομικό σχέδιο του Πειραιά συνεπώς, εφαρμόστηκαν οι παραπάνω αρχές του νεοκλασικισμού.¹⁰² Συγκεκριμένα, η προβλεπόμενη ανέγερση ενός δεύτερου ανακτόρου στο επίνειο της Αθήνας ως το κεντρικό σημείο του σχεδίου, υπαγόρευσε και εδώ την ακτινωτή διάταξη των οδών, μία «*racée d'oies*» (πόδι της χήνας) με αφετηρία την έδρα της βασιλικής εξουσίας. Ο κεντρικός και κύριος άξονας αυτός σύνδεσε όχι μόνο οπτικά αλλά και λειτουργικά τα ανάκτορα με το λιμάνι, το δεύτερο κεντροβαρικό στοιχείο γύρω από το οποίο αναπτύχθηκε ολόκληρο το σχέδιο,¹⁰³ και στη συνέχεια με την Αθήνα ως προέκταση της οδού Πειραιώς, ακολουθώντας τη χάραξη των αρχαίων Μακρών Τειχών.¹⁰⁴ Μικρότερου μήκους βασικές οδοί οδηγούσαν στα υπόλοιπα σημαντικά σημεία της νέας πόλης.¹⁰⁵ Οι ανοιχτοί δημόσιοι χώροι, σε σχέση με τους αντίστοιχους του κοιμητηρίου, ήταν περισσότεροι από ένας, και τοποθετημένοι σε σημαντικά σημεία του σχεδίου. Οι οδοί και οι πλατείες ήταν σχεδιασμένες με άνεση χώρου, με την υπερβολή των μεγεθών του σχεδιασμού διαφαινόταν και στα δημόσια κτήρια, στα οποία λόγω του ιδιαίτερα μεγάλου μεγέθους τους η ανθρώπινη κλίμακα χανόταν.

Εικόνα 62: Άποψη των κήπων της Τερψιθέας και της λεωφόρου σύνδεσης με το λιμάνι

¹⁰² Οι πολεοδομικές πρακτικές που εφαρμόστηκαν φιλοδοξούσαν να λύσουν άμεσα προβλήματα ανοικοδόμησης των κατεστραμμένων οικισμών και της συνοίκησης και στέγασης προσφυγικών πληθυσμών, όπως επίσης να δημιουργήσουν μία πόλη σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Βασικούς άξονες που ακολούθησε το ελληνικό Κράτος κατά τον σχεδιασμό συνιστούν η ενίσχυση της αστικοποίησης μέσω της διαδικασίας πολεοδόμησης, αλλά και η προσπάθεια δημιουργίας μιας «εθνικής ταυτότητας» μέσα από μία επιλεγμένη μορφή ιστού, η οποία παραπέμπει σε ιδέες οργάνωσης, τάξης και προόδου, υπονοώντας ταυτόχρονα την σύνδεση με τα αρχαιοελληνικά πρότυπα και την αντιπαράθεση ως προς τις τουρκικές. (Καραδήμου- Γερολύμπου Αλέκα, «Σχεδιασμός και ανάκτηση του χώρου της πόλης- Χαρακτήρας της πολεοδομικής παρέμβασης του κράτους κατά την μετάβαση από την Οθωμανική στην Νεοελληνική πόλη», στα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας- Νεοελληνική πόλη- οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος- Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984, Β' τόμος, εκδ. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού ΕΜΝΕ, Αθήνα 1985, σελ. 381)

¹⁰³ Και στην περίπτωση του σχεδίου του Πειραιά, όπως και σε άλλων νεοκλασικών πόλεων, απαντάται ο χαρακτηριστικός μονόπλευρος εναγκαλισμός ενός σημαντικού τοπογραφικού σημείου αναφοράς από τη νέα σχεδιάζόμενη πόλη, η οποία το περιβάλλει. Τον ρόλο της παλιάς πόλης και του ιερού βράχου της Ακρόπολης της Αθήνας, στον Πειραιά κατείχε το κυρίως λιμάνι, αφού η θάλασσα ήταν αυτή που αντιπροσώπευε τον λόγο ύπαρξης της νέας πόλης. (Βενετός – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, *Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999, σελ. 129-130)

¹⁰⁴ Σε ολόκληρο το σχέδιο και τις χαράξεις του, διαφαίνονται τα κοινά στοιχεία με αυτό της αρχαίας πόλης. Η διάταξη των οδών στο ανατολικό τμήμα της πόλης, δημιουργήθηκαν με προσανατολισμό σχεδόν ταυτόσημο με τον προσανατολισμό του ιπποδάμειου συστήματος της αρχαίας πόλης του 5^{ου} π.Χ. αιώνα. Για την εκπόνηση ενός λειτουργικού σχεδίου για μία πόλη-λιμάνι οι αρχιτέκτονες επέλεξαν όχι μόνο την ίδια περιοχή, αλλά και τοποθέτησαν τα δύο επίκεντρα του σχεδίου – στο ίδιο περίπου σημείο στο οποίο είχαν χωροθετηθεί κατά την αρχαιότητα. Συγκεκριμένα, στο εσώτατο σημείο του κυρίως λιμανιού βρισκόταν το μεγάλο εμπορικό κέντρο, ενώ η επίσημη πλατεία της πόλης, προβλέφθηκε στη διασταύρωση των κυρίων οδικών αξόνων στη ράχη της χερσονήσου και στο σημείο της αρχαίας ιπποδαμείας αγοράς. (Βενετός – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, *Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999, σελ. 129-130)

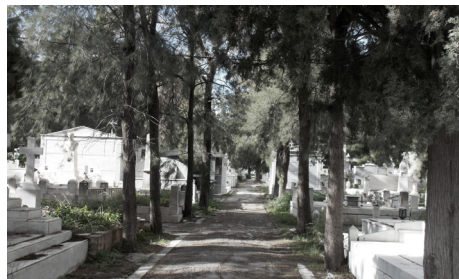
¹⁰⁵ Βενετός – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, *Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999, σελ. 130-132

Εικόνα 63: Τα "οικοδομικά τετράγωνα" και η χωροθέτηση των σημαντικότερων ταφικών μνημείων, διαγραμματική απεικόνιση

Εικόνα 64: Οι «συνοικίες» επί του κεντρικού άξονα, με τα παλαιότερα και σημαντικότερα ταφικά μνημεία

Εικόνα 65: Άποψη από το εσωτερικό των «συνοικιών» του κοιμητηριακού χώρου, με το αστικό και το νατουραλιστικό στοιχείο να κυριαρχούν

Οι «συνοικίες»

Βάση των παραπάνω στοιχείων για το νεκροταφείο της Αναστάσεως και της ιεράρχησής τους, οργανώθηκαν και τα τμήματα των ταφικών μνημείων. Δεν είναι απολύτως διακριτό και γνωστό πόσα ήταν τα αρχικά τμήματα του σχεδίου, καθώς δεν έχει διασωθεί κάποιο υλικό σχετικό με αυτά. Πιθανότερο είναι να υπήρχαν οι οκτώ «συνοικίες» που διατηρούνται και σήμερα αλλά με μικρότερη αρχική έκταση. Οι ταφικοί περίβολοι τοποθετήθηκαν στραμμένοι προς την Ανατολή, με τα συγκροτήματα των πλουσιότερων από αυτούς να κατέχουν περίοπτη θέση κατά το μήκος του κεντρικού άξονα που συνδέει την είσοδο με την εκκλησία της Ανάστασης (κυρίως στους τομείς Α και Δ). Με βάση την αρχή αυτή, όσο εγγύτερα βρισκόταν ένας τάφος στην κεντρική αρτηρία, στην είσοδο ή σε ένα περίοπτο μνημείο, τόσο μεγαλύτερη ήταν η αξία του,¹⁰⁶ τόσο η συμβολική σε σχέση με την κοινωνική θέση, όσο και η υλική και καλλιτεχνική, δηλαδή αυτή του ίδιου του ταφικού μνημείου. Η διάκριση των τάξεων συνεπώς, γίνεται αντιληπτή από τη μορφή του τάφου, αλλά και από τη θέση του στο χώρο.¹⁰⁷ Οι βοηθητικές χρήσεις του θαλάμου νεκροψίας (με υλοποίηση της κατασκευής τους το 1893-94) τοποθετήθηκαν στο πίσω μέρος του κοιμητηρίου, παράλληλα με το βόρειο όριο. Σήμερα ορισμένες πλασιώνουν και τον χώρο εισόδου, χωρίς όμως να γνωρίζουμε την εποχή που σχεδιάστηκαν ή οικοδομήθηκαν, με κάποιες από αυτές να φαίνονται να έχουν υλοποιηθεί παράλληλα με την πύλη, το 1892.

Αντίστοιχα, στο σχέδιο της πόλεως του Πειραιά σχετικά με την χωροθέτηση των λειτουργιών, πρωταρχικό παράγοντα αποτέλεσαν οι κεντρικές χαράξεις και άξονες του πολεοδομικού σχεδίου. Η πόλη είχε εξοπλιστεί επαρκώς όχι μόνο με κτήρια διοίκησης και πολιτισμικών χρήσεων, αλλά και με κτήρια παροχής κοινωνικών και υγειονομικών υπηρεσιών. Οι εμπορικές χρήσεις και ο υπόλοιπος τριτογενής τομέας εκτείνονταν κυρίως στο δυτικό τμήμα και στην ευρύτερη ζώνη του λιμανιού, στο βασικότερο σημείο δηλαδή του σχεδίου. Συμπληρωματικά προς αυτές, τα δημόσια κτήρια που σχετίζονταν με την οικονομία και την εκπαίδευση, τοποθετήθηκαν στις κεντρικές πλατείες, ενώ οι βοηθητικές χρήσεις στα νότια του κεντρικού λιμανιού. Επιπλέον, σημαντικά συγκροτήματα κτηρίων κοινωνικής πρόνοιας εγκαταστάθηκαν στα άκρα της πόλης. Κεντρικά, πέρα από τα Ανάκτορα βρισκόντουσαν και οι θρησκευτικές

¹⁰⁶ Κουμαριανού, Μαρία, *Η αντίληψη του θανάτου μέσα από μία σημειολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση του αστικού νεκροταφειακού χώρου*, Διδακτορική διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2007, σελ. 27

¹⁰⁷ Ο τάφος είναι οίκος, άρα είχε σαφή ιδιοκτησιακά χαρακτηριστικά, ενώ το επάγγελμα και η ιστορία της ζωής του νεκρού προβάλλονταν μέσω αυτού. Παρατηρείται ότι οι ανώτερες τάξεις ξεχώριζαν με την καλλιτεχνική αξία του μνημείου αλλά και του ίδιου του καλλιτέχνη του, την ποιότητα υλικών και τη θέση του τάφου, ενώ οι αστοί πρόβαλλαν ως κυρίαρχο θέμα - σύμβολο της διακόσμησης του τάφου, τη θρησκευτική και εθνική τους ταυτότητα. (Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 179-180)

λειτουργίες.¹⁰⁸ Παρά την έκταση και την κεντροβαρική θέση των εμπορικών και δημόσιων λειτουργιών, το μεγαλύτερο τμήμα της πόλης διακρινόταν από το χαρακτήρα περιοχής κατοικίας. Οι κατοικίες κατανέμονταν σε 95 οικοδομικά τετράγωνα, διαμορφώνοντας στην πραγματικότητα αυτές τον χαρακτήρα του Πειραιά,¹⁰⁹ γεγονός που αντίστοιχα συνέβαινε στα κοιμητήρια από το σύνολο των ταφικών μνημείων.

Εικόνα 66: Τα οικοδομικά τετράγωνα και η χωροθέτηση των βασικών λειτουργιών και των χώρων πρασίνου, Σχέδιο Πόλεως Πειραιά (1834)

¹⁰⁸ Μαλικιούτη, Σταματίνα, *Πειραιάς 1834-1912*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2004, σελ. 65-66

¹⁰⁹ Μόλαση, Βασιλική, *Χωρικά ίχνη μνήμης στην πόλη του Πειραιά. Διερεύνηση του αποτυπώματος της εσωτερικής μετανάστευσης*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2014, σελ. 23

Εικόνα 67: Η ροή του γραμμικού πράσινου παράλληλα με τις χαραξεις του χώρου

Η φύση

Παρόλο που κατά τον 19^ο αιώνα η σύλληψη της ιδέας για το κοιμητήριο, που είχε τη βάση της στην αρχιτεκτονική τοπίου και το αστικό πάρκο, εξαπλώθηκε και στην Ελλάδα, στο κοιμητήριο της Αναστάσεως το στοιχείο αυτό δεν είναι εύκολα διακριτό. Το πράσινο είχε υποχωρήσει μπροστά στην ανάγκη δημιουργίας περισσότερου χώρου για τους τάφους,¹¹⁰ ενώ απουσίαζε και ο σχεδιασμός περιμετρικής ζώνης πρασίνου παράλληλα με τα τείχη. Μεγάλοι ελεύθεροι φυτεμένοι χώροι δεν πρέπει να υπήρχαν, καθώς στο σχέδιο του 1971 εντοπίζονται μόνο σε νεότερα τμήματα, σε σημεία που δεν είχαν τοποθετηθεί ακόμη ταφικά μνημεία. Βασικό στοιχείο όμως που διατηρείται μέχρι και σήμερα ήταν η πυκνή γραμμική διάταξη δέντρων, κατά κύριο λόγο κυπαρισσιών, των κλασικών δηλαδή νεκρικών δέντρων. Οι δεντροστοιχίες αυτές σχεδιάστηκαν και τοποθετήθηκαν κατά μήκος όλων των οδικών αξόνων του κοιμητηρίου, τονίζοντας τις χαράξεις αυτές ακόμη και στα σημεία που δεν είχαν τοποθετηθεί τάφοι ακόμη. Στον κεντρικό άξονα εντοπιζόταν συχνή παρουσία παρτεριών με πυκνούς θάμνους και δέντρα, που δημιουργούσαν έναν διαχωρισμό ανάμεσα στον δημόσιο δρόμο και στους ιδιωτικούς τάφους.

Στην νέα πόλη του Πειραιά από την άλλη, προβλέπονταν δύο μεγάλοι χώροι πρασίνου, ο κήπος των ανακτόρων και το άλσος του νεκροταφείου. Τα προσχέδια των κήπων αυτών χαρακτηρίζονταν από ιδιαίτερη μελέτη, με ποικίλες κηποτεχνικές λύσεις και η ευαίσθητη προσαρμογή των φυτεύσεων στο ανάγλυφο του εδάφους. Στον κήπο των ανακτόρων πιο συγκεκριμένα, το ανατολικό τμήμα με το υψηλότερο υψόμετρο εντάχθηκε υπό μορφή βαθμιδωτού κήπου ιταλικού τύπου στο κοίλον ενός εγκαταλελειμμένου λατομείου και επεκτάθηκε προς τον βορρά σε μία ελεύθερα διαμορφωμένη πλαγιά μέχρι τον κύριο άξονα των ανακτόρων. Αντίθετα, το βορειοδυτικό τμήμα του κήπου που εκτάθηκε σε επίπεδο έδαφος και διαμορφώθηκε κατά το πρότυπο της γαλλικής κηποτεχνίας με γεωμετρικά κατανεμημένα παρτέρια. Παράλληλα με τους οργανωμένους χώρους πρασίνου, στις πρωτεύουσες αρτηρίες του οδικού δικτύου προβλέπονταν δενδροστοιχίες, ενώ η ακτή εξωραϊσθηκε με τη δημιουργία δύο παραλιακών πάρκων, δηλαδή δύο μεγάλου μήκους λωρίδων πρασίνου.¹¹¹

Τα ταφικά μνημεία και ο γλυπτός διάκοσμος

Σημαντικό στοιχείο του σχεδιασμού του κοιμητηριακού χώρου συνέστησαν τα ταφικά μνημεία και η κοιμητηριακή γλυπτική που αναπτύχθηκε το 19^ο αιώνα στα πρότυπα του νεοκλασικισμού. Δημιουργήθηκε μια καινούρια

Εικόνα 68: Η παρουσία του πρασίνου στο νεκροταφειακό χώρο, συνολική άποψη του χώρου (2018)

Εικόνα 69: Η υπογράμμιση των χαράξεων, μέσω της χρήσης του γραμμικού πρασίνου και στους κενούς χώρους του κοιμητηρίου

¹¹⁰ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 154

¹¹¹ Βενετάρης – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, *Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Οδυσσεύς, Αθήνα, 1999, σελ. 130-132

_Εικόνα 70: Η συνύπαρξη των διαφορετικών μορφών ταφικών μνημείων

_Εικόνες 71, 72: Αντιγραφή των μνημείων της αρχαιότητας για την δημιουργία σημαντικών ταφικών μνημείων

εικονογραφία με χαρακτήρα περισσότερο κοσμικό, ενώ η μορφή και η σύνθεση συχνά κινήθηκαν προς την κατεύθυνση τύπων που άλλοτε δεν είχαν θέση μέσα στο περιβάλλον του ναού. Το νεκροταφείο έδωσε την ελευθερία να δημιουργηθούν έργα που θα αποτύπωναν άμεσα το αστικό αισθητικό ύψος και το πατριωτικό αίσθημα. Αποτέλεσαν μια μορφή λαϊκής τέχνης που εκφράζει την αστική τάξη, ανεξάρτητα από τα αισθητικά κριτήρια της εξουσίας.¹¹²

Στο κοιμητήριο της Αναστάσεως, όπως αναφέρθηκε, τα σπουδαιότερα και παλαιότερα ταφικά μνημεία τοποθετούνταν στην κεντρική οδό που οδηγούσε στην εκκλησία της Αναστάσεως και στην πλατεία γύρω από αυτή, δίχως να λείπουν όμως και από ενδότερα διαφόρων τομέων του κοιμητηρίου. Τα ταφικά μνημεία αυτά, αντανakλούσαν την οικονομική ευμάρεια του ραγδαία αναπτυσσόμενου εμπορο-βιομηχανικού Πειραιά των τελών του 19^{ου} και των αρχών του 20^{ου} αιώνα.¹¹³ Οι κύριες κατηγορίες των ταφικών μνημείων ήταν αυτά που αναφέρονταν σε σημαντικές προσωπικότητες του Πειραιά, αυτά με την ιδιαίτερη καλλιτεχνική αξία λόγω της σπουδαιότητας του καλλιτέχνη τους και οι απλοί οικογενειακοί τάφοι.¹¹⁴

Τα ταφικά μνημεία, ως αιώνιες κατοικίες των ανθρώπων, ακολουθούσαν τις αρχιτεκτονικές τάσεις και ανησυχίες της εποχής και διακρίνονταν σε δύο βασικές κατηγορίες με βάση την μορφή και την κατασκευή τους. Τα μαυσωλεία¹¹⁵ καταλάμβαναν συνήθως μεγαλύτερη έκταση και περιβάλλονταν από μικρούς κήπους, με αρκετές περιπτώσεις όπου διαφαινόταν η αντιγραφή γνωστών μνημείων της αρχαιότητας. Υπήρχαν, ωστόσο, και άλλων ρυθμών μνημεία (όπως αιγυπτιακού, γοτθικού, βυζαντινού) και πολύ συχνά τάφοι με στοιχεία από διάφορους ρυθμούς, κυρίως στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.¹¹⁶ Από την άλλη, οι απλοί τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι, με πλούσιο γλυπτικό διάκοσμο επηρεασμένο κατά κύριο λόγο από την κλασική αρχαιότητα.

Ο διάκοσμος των τάφων ήταν ανάλογος με την κοινωνική θέση και τον πλούτο

¹¹² Μυκονιάτης, Ηλίας, *Η ελληνική κοιμητηριακή γλυπτική του 19^{ου} αιώνα*, Αρχαιολογία, Αθήνα, 1990, τεύχος 36, σελ. 42-53, πηγή: <https://www.scribd.com>

¹¹³ Το νεκροταφείο της Αναστάσεως, άρθρο στο διαδίκτυο, Πειραιάς, 2015, <https://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2015/02/Anastash.html?fbclid=IwAR1X15aNa8JjHMSKUOO2cnVloYydITnolpdqx20vELQo3wtpruaXH7hXNF2I>

¹¹⁴ Στα μετέπειτα χρόνια δημιουργήθηκαν μνημεία αναφερόμενα σε μεγάλα γεγονότα και καταστροφές, όπως το Μνημείο φονευθέντων δημοτών κατά τον βομβαρδισμό του Πειραιά (1944) και το Μνημείο πεσόντων για τη διάσωση του κεντρικού εργοστασίου ηλεκτρικής ενέργειας Αγίου Γεωργίου (1944), τοποθετημένα επί του κεντρικού άξονα μαζί με τα παλαιότερα σημαντικά ταφικά μνημεία. (Μίλεσης, Στέφανος, *Περιήγηση στο Κοιμητήριο του Πειραιά «Ανάσταση»*, άρθρο στο διαδίκτυο, <http://pireorama.blogspot.com/2018/04/nekrotafeio-anastasis.html>)

¹¹⁵ Τα μαυσωλεία προτιμούνταν κυρίως από τις ανώτερες κοινωνικά τάξεις και η εμφάνισή τους στα νεκροταφεία συνδέεται με την παλαιότερη πρακτική να θάβονται οι πλούσιοι και διακεκριμένοι μέσα στο ναό. Όταν σύμφωνα με τη νομοθεσία αυτό καταργήθηκε, τα ταφικά μνημεία αυτά αποτέλεσαν έναν τρόπο να «μεταφερθεί» ο ναός μέσα στο νεκροταφείο. (Μυκονιάτης, Ηλίας, *Η ελληνική κοιμητηριακή γλυπτική του 19^{ου} αιώνα*, Αρχαιολογία, Αθήνα, 1990, τεύχος 36, σελ. 42-53, πηγή: <https://www.scribd.com>)

¹¹⁶ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών, Διοικητική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ*, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 78, Μυκονιάτης, Ηλίας, *Η ελληνική κοιμητηριακή γλυπτική του 19^{ου} αιώνα*, Αρχαιολογία, Αθήνα, 1990, τεύχος 36, σελ. 42-53 πηγή: <https://www.scribd.com>

και συνήθως περιελάμβανε αρχαίους ναϊσκους, λάρνακες, κιβώρια, μαρμάρινες σαρκοφάγους, επιτύμβιες στήλες, προτομές σε κίονες, αγάλματα νεκρών, αγγέλων και μορφών, σύμβολα και λύχνους. Αρκετές φορές κατασκευάζονταν περιφράγματα λίθινα ή μεταλλικά που σχημάτιζαν μικρά άλση.¹¹⁷ Η χρήση του μαρμάρου ως υλικό συναντάται στις ανώτερες τάξεις και τους αστούς, ενώ οι κατώτεροι οικονομικά αρκετές φορές θάβονταν σε απλό χώμα. Σε αντίθεση με τη μορφή των ταφικών μνημείων, η γλυπτική τους ήταν σχεδόν στο σύνολο της κλασικιστική και στραμμένη στο αρχαιοελληνικό ιδεώδες, τις περισσότερες φορές μέσω ερμηνειών ευρωπαϊκής προέλευσης, όπως σε όλα τα νεοκλασικά κοιμητήρια της εποχής.^{118 119}

Η χρήση τύπων της αρχαίας γλυπτικής ήταν έντονη, με πιο ενδεικτικό παράδειγμα αυτή της επιτύμβιας στήλης. Η στροφή της ελληνικής κοινωνίας στην κλασική αρχαιότητα και οι σχετικές προϋπάρχουσες ευρωπαϊκές ερμηνείες της αρχαίας τέχνης υπήρξε καθοριστικός παράγοντας.¹²⁰ Ταυτόχρονα, η εικόνα του νεκρού αποδιδόταν με περίοπτα γλυπτά, αγάλματα και προτομές ή με ανάγλυφα. Ο ρεαλισμός αυτών δεν σήμαινε την κατάκτηση του αληθινού και του φυσικού, αλλά την επιλογή του καλλιτέχνη για το ποια χαρακτηριστικά κρίνονταν ουσιώδη για να αποτυπωθούν, στοιχείο άμεσα επηρεασμένο από τα κλασικά αγάλματα της αρχαίας Ελλάδας. Ο συνδυασμός αυτός του νατουραλισμού και του σεβαστού, διαφύλαγε και διατηρούσε τη μνήμη του νεκρού.¹²¹

Στις πόλεις όπως και στα κοιμητήρια, η επιστροφή στις ρίζες, αλλά και η αναζήτηση των αρχαίων κλασικών προτύπων, αποτελούσαν κύριο χαρακτηριστικό του σχεδιασμού τους. Η κυριαρχία του μνημειακού ύφους των κτηρίων, επιτυγχανόταν μέσω της λιτότητας, του μέτρου και της αρμονίας της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας. Ως βασικές αρχές λειτουργούσαν ο σχεδιαστικός κανόνας και ο ρυθμός, αποτελώντας ουσιώδη διακριτικά της αστικής αρχιτεκτονικής, και συγχρόνως φανερώνοντας τις

_Εικόνα 73: Η επιτύμβια στήλη ως άμεση απόρροια της επιρροής από το κλασικό ιδεώδες

_Εικόνα 74: Ο νεοκλασικισμός του Πειραιά: Τα δύο ιστορικά σχολεία της πλατείας Κοραή, δεξιά η Σχολή των Ιωννίδων του 1847 με ύφος του ρομαντικού κλασικισμού και αριστερά η Ράλλειος Σχολή δείγμα της «δογματικής» νεοκλασικής ρυθμολογίας. Επιστολικό δελτάριο

¹¹⁷ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 178-79

¹¹⁸ Ο Δ. Βικέλας ζώντας την εποχή του νεοκλασικισμού παρατηρούσε: «Το ιδίως χαρακτηρίζον τον καθ' ημάς Έλληνα είναι η εις πάντα (όχι όμως πάντοτε επιτυχής) απομίμησης της αρχαιότητος. Και αλλαχού εκτός της Ελλάδος βλέπει τις εις τα νεκροταφεία στήλας φέρουσας προτομάς ανθρώπων, των οποίων μόνον οι περί αυτούς εγνώρισαν την ύπαρξιν, - και αλλαχού βλέπει επιγραφάς πομπωδώς εξυμνούσας τους συγχρόνους και έτι ολιγώτερον τους μεταγενέστερους. Ουδαμού όμως βλέπει, όσον ενταύθα, την μέχρι παρωδίας προσκόλλησιν εις τα της αρχαίας Ελλάδος. Ποίαν σημασίαν έχουν επί τάφων χριστιανικών ανάγλυφα παριστάνοντα σκηνάς αποχαιρετισμού και φραγγοφορεμένων Αθηναίων τείνοντας την δεξιάν εις την σύζυγόν των, καθημένην ή μάλθακώς ανακλινομένην;» (Μυκονιάτης, Ηλίας, *Η ελληνική κοιμητηριακή γλυπτική του 19ου αιώνα*, Αρχαιολογία, Αθήνα, 1990, τεύχος 36, σελ. 42-53, πηγή: <https://www.scribd.com>)

¹¹⁹ Αρκετά σύμβολα παρέπεμπαν και αυτά στην κλασική αρχαιότητα, όπως αυτό της «Πενθούσας Μούσας» που επρόκειτο για μια πεπλοφόρο κόρη ή το «στεφάνι» προερχόμενο από την αρχαιότητα, αφού σε όλους τους νεκρούς, οι αρχαίοι Έλληνες και Ρωμαίοι φορούσαν στεφάνι ασφοδέλων που ήταν σύμβολο θανάτου. (Χαλανδριτσάνος, Λουκάς, *Η αστική τάξη στη γειτονιά των αγγέλων*, άρθρο στο διαδίκτυο, 2014, πηγή: http://propaganda.gr/i-astiki-taxi-sti-geitonია-ton-angelon/?fbclid=IwAR2BPWdDNFfnUwqMLV8slUcLaqWV7bYfA7d7ae58wGnAoupf9fJC_E0mFIB)

¹²⁰ Μυκονιάτης, Ηλίας, *Η ελληνική κοιμητηριακή γλυπτική του 19ου αιώνα*, Αρχαιολογία, Αθήνα, 1990, τεύχος 36, σελ. 42-53, πηγή: <https://www.scribd.com>

¹²¹ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 155

Εικόνα 75: Η μίμηση της κλασικής αρχιτεκτονικής

μεταβολές στην ικανότητα της αντίληψης του ιστορικού περιβάλλοντος. Ο ρυθμός δεν αντιμετωπιζόταν μόνο σαν αναπαραστατική εφαρμογή της μνημειακής μορφής, αλλά κατά βάση ως ικανή και αναγκαία συνθήκη για την εσώτερη συγκρότηση του αρχιτεκτονικού ύφους, ώστε αυτό να αποδίδει (πέραν του ιδανικού αισθητικού χαρακτήρα), ένα «θεμελιώδες και αναμφισβήτητο ήθος» ως βασικό περιεχόμενο της αρχιτεκτονικής.¹²² Ο νεοκλασικισμός που συνόδευσε τη σύσταση του βασιλείου του Όθωνα το 1832 (Βαυαρικός νεοκλασικισμός) εισήγαγε, για πρώτη φορά, τον τυπολογικό, μορφολογικό και κατασκευαστικό σχεδιασμό, και χαρακτηριζόταν από λιτότητα, οριζοντιότητα, υπεροχή πλήρων έναντι κενών και μετρημένο διάκοσμο.¹²³ Στη γλυπτική, ο ιδεολογικός προσανατολισμός του κράτους και η σύνδεση με την αρχαιότητα, αποτυπωνόταν σε ανδριάντες, προτομές και τα κοιμητηριακά μνημεία που αναφέρθηκαν, με τις ανάλογες στάσεις των σωμάτων, την πτυχολογία των ενδυμάτων, την ιδεαλιστική έκφραση των προσώπων.¹²⁴

Η εξέλιξη του χώρου

Μετά τη λειτουργία του κοιμητηρίου του Πειραιά ακολούθησαν ορισμένες τροποποιήσεις του αρχικού του σχεδίου και επεκτάσεις, χωρίς να είναι γνωστό σε ποια τμήματα ακριβώς συνέβησαν. Κατά την ίδρυση του στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, δόθηκαν εκτάσεις στο δυτικό όριο στους Καθολικούς του Πειραιά¹²⁵ και στο Ρωσικό Ναυτικό,¹²⁶ καθώς δημιουργήθηκε και ένα παιδικό τμήμα. Από αυτό, καθώς και από την έλλειψη ταφικών μνημείων και σχεδιασμένων δρόμων στο ανατολικό άκρο, συμπεραίνουμε ότι το αρχικό σχέδιο επεκτάθηκε συμμετρικά προς τα ανατολικά και δυτικά, ύστερα από την οριστική λειτουργία του το 1909. Οι επεκτάσεις αυτές παρατηρείται ότι δομήθηκαν με το ίδιο ακριβώς ορθοκανονικό σύστημα του αρχικού σχεδίου και ως συνέχεια των αρχικών χαράξεων, με αποτέλεσμα να εναρμονίζονται σε αυτό και να μην είναι εύκολα διακριτές.

¹²² Μπίρης, Μάνος, Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, *Νεοκλασική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2001, σελ. 18, 26, 83

¹²³ Μπούρας, Χαράλαμπος, Φιλίππιδης, Δημήτρης, *Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2013, σελ. 246

¹²⁴ Πετρίδου, Βασιλική, Ζιρώ, Όλγα, *Τέχνες και αρχιτεκτονική από την αναγέννηση έως τον 21ο αιώνα*. [ηλεκτρ. βιβλ.], Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015

¹²⁵ Κατά την μεταφορά του νεκροταφείου της πόλεως στην Ανάσταση, ένα τμήμα του νέου νεκροταφείου παραδόθηκε στους Καθολικούς που υπήρχαν στον οικισμό, είτε προερχόμενοι από τα Επτάνησα, τα Δωδεκάνησα και τις Κυκλάδες, είτε ως ξένοι υπήκοοι. Ο χώρος αυτός δεν είναι οριοθετημένος, ούτε περιφραγμένος και περιλαμβάνει κυρίως οικογενειακούς τάφους γύρω από τον Καθολικό Ιερό Ναό, με τμήματα και μνημεία να αφιερώνονται στους αξιωματικούς και στρατιώτες του Πολεμικού Ναυτικού της Γαλλίας και σε Άγγλους στρατιώτες. (Το κοιμητήριο των Καθολικών – Νεκροταφείο της Αναστάσεως, άρθρο στο διαδίκτυο, Πειραιάς, 2015, <http://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2015/02/CatholicCemeteryAnastasi.html>)

¹²⁶ Δίπλα στο τμήμα των Καθολικών, χωροθετήθηκε το Μνημειακό νεκροταφείο του Ρωσικού Ναυτικού, περιφραγμένο όμοια σε αντίθεση με το προαναφερθέν. Ο χώρος παραχωρήθηκε με επιθυμία της Βασίλισσας Όλγας για τον ενταφιασμό των ορθόδοξων Ρώσων της ρωσικής κοινότητας του Πειραιά και για τον ενταφιασμό των Ρώσων ναυτικών και στρατιωτών που υπηρετούσαν στην Ελλάδα. Στον φυλασσόμενο αυτό χώρο βρίσκεται και ο ορθόδοξος ναός της Αγίας Όλγας. Η σημερινή έκταση του τμήματος αυτού είναι αρκετά περιορισμένη σε σχέση με την αρχική. (Το μνημειακό νεκροταφείο του Ρωσικού Ναυτικού – Νεκροταφείο της Αναστάσεως, άρθρο στο διαδίκτυο, Πειραιάς, 2015, <http://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2015/02/RussianCemeteryAnastasis.html>)

Εικόνες 76, 77: Το Καθολικό τμήμα το 1917 και σήμερα με τα διασωθέντα ταφικά μνημεία γύρω από τον Καθολικό Ιερό Ναό

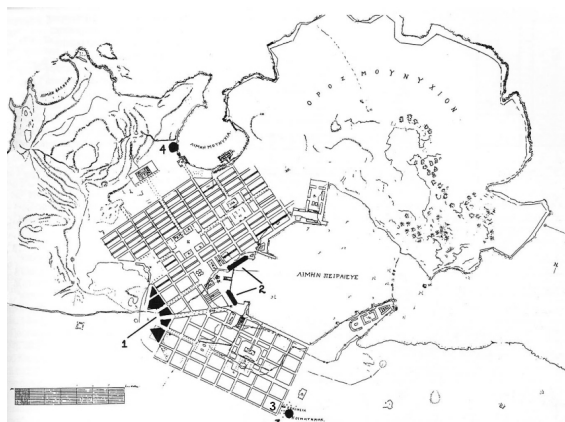
Εικόνα 78: Το διακριτό όριο του Μνημειακού νεκροταφείου του Ρωσικού Ναυτικού

Εικόνα 79: Η διάκριση των κενών χώρων επεκτάσεων του κοιμητηρίου της Αναστάσεως από το δομημένο τμήμα

_Εικόνα 80: Σημεία που φανερώνουν την εγκατάλειψη και την πλήρη καταστροφή του κοιμητηριακού χώρου σήμερα

_Εικόνα 81: Οι μεταβολές του Σχεδίου Πόλεως του Πειραιά από τον Leo von Klenze (1836): Η κατάργηση των Ανακτόρων και των προβλεπόμενων εκτεταμένων χώρων πρασίνου δίπλα σε αυτά και στις αποθήκες διαμετακόμισης (σημεία 1, 2), η μετατόπιση του νεκροταφείου και των σφαγείων (σημεία 3, 4) και η μεταβολή του μεγέθους ενός σημαντικού μέρους των οικοδομικών τετραγώνων.

Σήμερα το κοιμητήριο της Αναστάσεως μετά τη λειτουργία του νέου κοιμητηρίου του Σχιστού (1998), αποτελεί ένα υπαίθριο μουσείο και ένα παράδειγμα νεοκλασικού νεκροταφειακού σχεδιασμού, στο οποίο καταγράφονται μέσω των περίτεχνων μνημάτων - μνημείων, οι άνθρωποι και τα γεγονότα που σημάδεψαν την ιστορική πορεία της πόλης του Πειραιά.¹²⁷ Λόγω της απαγόρευσης ενταφιασμού σε νέους ατομικούς τάφους, πολλά σημεία του νεκροταφείου που είχαν παλαιότερα πυκνή δόμηση ταφειακών μνημάτων, παρουσιάζουν την εικόνα της εγκατάλειψης και της πλήρους καταστροφής. Ελάχιστες ταφές γίνονται και μόνο σε υφιστάμενους οικογενειακούς τάφους.

Αρκετές μεταβολές και τροποποιήσεις υπέστη και το σχέδιο των Κλεάνθη και Schaubert της πόλης του Πειραιά από τον Leo von Klenze το 1836 με σκοπό την έγκρισή του από την κεντρική διοίκηση. Παρ' όλα αυτά, ο οικουμενικός χαρακτήρας του νεοκλασικού σχεδίου πόλεως παρέμεινε διακριτός στο μεγαλύτερο μέρος του Πειραιά, όπως συνέβη και στο ίδιο το κοιμητήριο. Οι αλλαγές στην οργάνωση του χώρου που υπέστη μετέπειτα, οφείλονταν στον βαθμό συμμετοχής των κατοίκων και του πολιτισμού τους σε αυτήν, με την μνήμη να προσπαθεί να μεταφερθεί μέσω των χωρικών σχέσεων που δημιουργήθηκαν μέσα στους επιμέρους οικισμούς και γειτονιές.

¹²⁷ Μίλεσης, Στέφανος, *Περιήγηση στο Κοιμητήριο του Πειραιά «Ανάσταση»*, άρθρο στο διαδίκτυο, <http://pireorama.blogspot.com/2018/04/nekrotafeio-anastasis.html>

CIMETIERE DE L'EST DIT MONTLOUIS OU PERE LACHAISE .

- A. Porte d'entrée principale sur le Boulevard.
- B. Chapelle de Notre-Dame des Victoires.
- C. Grande Chapelle pour l'inhumation publique à l'aveugle.
- D. Cimetière des Enfants.
- E. Maison des Enfants de la mort.
- F. Cimetière des Enfants pour les Enfants.
- G. Paroisse Communale.
- H. Place des Enfants pour un hôpital militaire.
- I. Place réservée pour des Monuments de Marquis.
- L. Petite Chapelle à côté pour les Enfants de la mort.
- M. Grande Place pour les Enfants de la mort pour les Enfants de la mort.

Vue de la principale Entrée prise sur le Boulevard.

PÈRE LACHAISE - Cimetière de
Paris, dit Mont Louis ou Père Lachaise.
Plan historique, avec une vue
générale de la principale entrée prise sur
le Boulevard, sur la même planche.

Le Père Lachaise, mai 1845

B1. Το Père Lachaise στο Παρίσι και η ουτοπία

Οι πεταλαιωμένες αντιλήψεις που κυριάρχησαν το 18^ο αιώνα, οι οποίες προέτασαν την μακάβρια και αποκρουστική όψη του αιώνιου τέλους -μια κατ' ουσίαν μεσαιωνική χριστιανική θεολογία- έδωσαν τη θέση τους σε μια ρομαντική σύλληψη της ανθρώπινης θνητότητας^{128 129}, που προάσπιζε τον εξανθρωπισμό και την αξιοπρέπεια του θανάτου. Έκβαση της επικράτησης των νέων ιδεών αποτέλεσε η καθολική μεταβολή της εικόνας των τόπων ταφής της εποχής και η επικράτηση της ανάγκης ίδρυσης ενός δημοτικού κοιμητηρίου, ανεξάρτητου από τις εκκλησίες και τις περιφέρειες τους, ενός νεκροταφείου ως εξωραϊσμένου υπαίθριου πάρκου.¹³⁰

Η ιδέα της νεκρόπολης, υπό το πρίσμα της δημιουργίας ενός γαλήνιου τόπου, πρόσφορου για στοχασμό και διαλογισμό, εκφράστηκε πλήρως με το παράδειγμα του Père Lachaise στο Παρίσι (1804), το οποίο αποτελεί το πρώτο κοιμητήριο της Δύσης που σχεδιάστηκε ως γραφικός τοπιακός κήπος. Ιδρύθηκε στη βορειοανατολική πλευρά του Παρισιού, σε μια περίοδο όπου ανάγκη καθιέρωσης ενός τόπου νεκρών ήταν κάτι παραπάνω από επιτακτική, ως τρόπου αντικατάστασης των διάσπαρτων χώρων ταφής. Σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Alexandre-Théodore Brongniart και αργότερα επεκτάθηκε από τον πολεοδόμο Nicolas Frochot. Ο αρχιτέκτονας όφειλε να αντλήσει, από το σχήμα και την κίνηση γης, όλα εκείνα τα στοιχεία¹³¹ ώστε να διαμορφώσει ένα μη ανθρωπογενές, φυσικό τοπίο. Καθήκον του σχεδιαστή ήταν να μεταμορφώσει τον τόπο σε ένα μέρος λειτουργικό και ευνοϊκό για περπάτημα και περισυλλογή¹³² και κατάφερε να συνθέσει έναν ποικιλόμορφο τοπιακό κήπο νεκρών. Εάν παρομοιαζόταν ως η νέα Εδέμ, αυτό οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην αίσθηση του ελεύθερου, απέραντου πάρκου που απέπνεε.¹³³

¹²⁸ Γαλάτη, Ματίνα, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από την τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού.]*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012, σελ. 9

¹²⁹ Με τη Γαλλική Επανάσταση, οι μεταρρυθμιστές άρχισαν να αναφέρονται στο κοιμητήριο ως τοπίο αιώνιας ανάπαυσης ή Ηλύσιο Πεδίο, όπου οι καταπραυντικές ιδιότητες της φύσης θα αποθάρρυναν δυσάρεστες σκέψεις του παρατηρητή σε σχέση με τις τρομακτικές πτυχές του θανάτου. Η σύλληψη του θανάτου ως μια γαλήνια ανάπαυση, ερμηνεία οικεία από τις ταφικές επιγραφές των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων, έδωσε μορφή σε μια νέα τάση που αντιτάχθηκε στην έννοια του *memento mori* και απέρριψε τις μακάβριες προσεγγίσεις πάνω στο ζήτημα της αντίληψης της ανθρώπινης θνητότητας. (Γαλάτη, Ματίνα, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από την τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού.]*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012, σελ. 97)

¹³⁰ Ζαβράκα, Δέσποινα, *Η πολεοδομική διάσταση των ευρωπαϊκών χώρων ταφής. Συγκριτική ανάλυση του δημόσιου χαρακτήρα των σύγχρονων κοιμητηρίων της Γαλλίας και της Ελλάδας*, (Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Συνεδρίου Πολεοδομίας. Χωροταξίας Και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Τόμος III)

¹³¹ Οι αρχιτέκτονες είχαν καθήκον να σεβαστούν το δεδομένο οικόπεδο και τις ήδη υπάρχουσες φυτείες, στρατηγικές οι οποίες ήταν πρωτοφανείς για εκείνη την εποχή.

¹³² [...] Θεώρησε ότι ο τόπος πρέπει να είναι κατάλληλος για όλα τα κράτη, όλες τις ανθρώπινες απόψεις, δεν ήθελε να του δώσει έναν άλλο κυρίαρχο χαρακτήρα από αυτό της ευγένειας χωρίς μεγαλοπρέπεια και απλότητας χωρίς αμέλεια. Έπρεπε να εμπνεύσει ορισμένες ψυχές με θρησκευτικά συναισθήματα χωρίς τρόμο, με όλο το σεβασμό, την ανάμνηση χωρίς τη θλίψη και τελικά ένα είδος μελαγχολικής γοητείας, ως αποτέλεσμα της φύσης και της παράταξης των μνημείων του. (Brongniart, Alexandre-Théodore, *Plans du Palais de la Bourse de Paris et du cimetière Mont-Louis (Récit Historique)*, Παρίσι, 1814)

¹³³ Γαλάτη, Ματίνα, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου*

Το κοιμητήριο του Père Lachaise δημιουργήθηκε μέσα από τον συγκεκριισμό ομαλών και μη στοιχείων,¹³⁴ αρχή η οποία συμφωνούσε με την πρακτική και τη θεωρία της αρχιτεκτονικής τοπίου, που αναπτύχθηκε την εποχή εκείνη. Ο χώρος συνεπώς, χαρακτηρίστηκε τόσο από τα στοιχεία των αγγλικών πάρκων όσο και από αυτά ενός ιερού χώρου, με έντονα συμβολικά και οραματικά στοιχεία. Οι επιρροές από την εικόνα των Ηλυσίων Πεδίων, οδήγησαν στην σύνθεση ενός τοπίου που είχε ταυτόχρονα αστικό και νατουραλιστικό χαρακτήρα, μέσω της πυκνής διάταξης ταφικών μνημείων τοποθετημένων στην φύση. Η σχέση αυτή με το τοπίο, εμπνευσμένη από τους αγγλικούς κήπους, παρέπεμπε στον αντίστοιχο ουτοπικό χαρακτήρα του ελληνικού τοπίου, δηλαδή στο αρκαδικό ιδεώδες¹³⁵ προσεγγίσεις που βασιζόνταν στην απλότητα, στην γραφικότητα και τον σεβασμό προς την φύση,¹³⁵ συνδυασμένες εδώ με την παρουσία του θανάτου και της μνήμης. Ταυτόχρονα, βασικές αρχές που ακολούθησε ο Α.Τ. Brongniart¹³⁶ ήταν η ύπαρξη ενός κέντρου με μνημειακή και συμβολική μορφή, γύρω από το οποίο προσανατολιζόταν όλη η σύνθεση ενός ακτινωτού σχεδίου, με έντονη συμμετρία των αξόνων, γραμμικότητα στους δημόσιους χώρους και με πολλές αλέες σε ολόκληρη την έκτασή του. Η μνημειακότητα των σημαντικότερων στοιχείων της σύνθεσής (είσοδος και κεντρικό παρεκκλήσι), η χρήση του νεοκλασικού στυλ, ως προς την απλότητα και την διακόσμηση των ταφικών μνημείων, καθώς και ο διαχωρισμός της έκτασης σε ιεραρχημένα τμήματα, συνέβαλλαν στην διαμόρφωση της συνολικής εικόνας του Père Lachaise και το κατέστησαν πρότυπο για ολόκληρη την Ευρώπη.

Εντούτοις, η μεγάλη αστικοποίηση στην οποία υποβλήθηκε, με την εισαγωγή 2.000 τάφων, οδήγησε στην αλλοίωση του ρομαντικού του χαρακτήρα και στην δημιουργία ενός «πυκνοκατοικημένου οικισμού» με τα ταφικά μνημεία συνωστισμένα το ένα πολύ κοντά στο άλλο να επενδύουν τα στενά μονοπάτια και τις φαριδιές λεωφόρους¹³⁷: μια μοντέρνα νεκρόπολη, που έχει καταφέρει να εκφράσει με τόση ακρίβεια την «ακαταστασία» της ιστορίας, όσο λίγα πολιτιστικά τοπία στην Ευρώπη.¹³⁸ Αυτός ο τύπος ταφής, που συνδυάζει τη γραφική αισθητική με τη μνήμη της προσωπικής

μέσα από την τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού.], Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012, σελ. 105

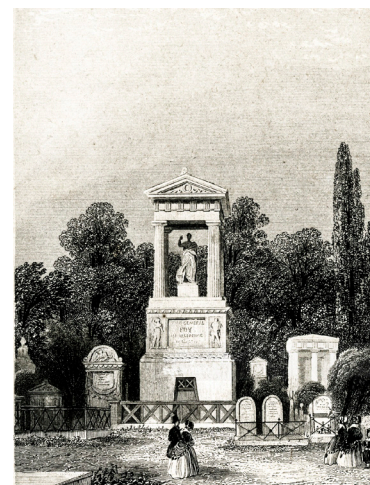
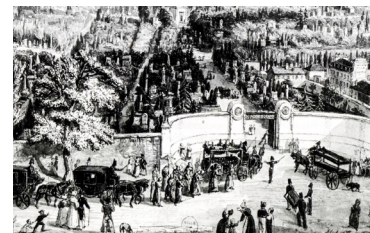
¹³⁴ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διτριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 114

¹³⁵ Δούκα, Ελπίς Αφροδίτη, *Αρκαδικά Ίχνη στο Δυτικό Τοπίο*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2017, σελ. 76

¹³⁶ Αρχιτέκτονες της εποχής αυτής, όπως ο Alexandre-Théodore Brongniart, επηρεάστηκαν έντονα από τις ουτοπικές αρχές (καθαρά γεωμετρικά σχήματα, τάξη, ομοιογένεια) και την αρχιτεκτονική που εισήγαγε ο ουτοπιστής αρχιτέκτονας του νεοκλασικισμού Etienne – Luis Boullée τον 18^ο αιώνα. (Γαλάτη, Ματίνα, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από την τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού.]*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012, σελ. 111)

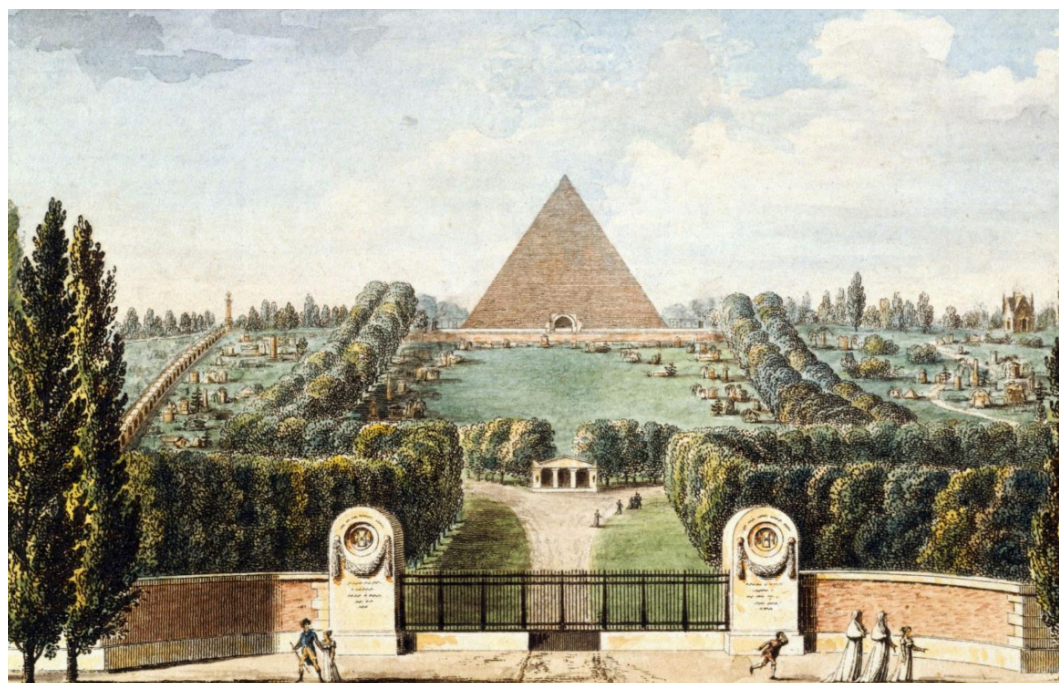
¹³⁷ Αναξαγόρου, Τατιάνα, *Επέκεινα*, ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Ξένου Βάνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2014, σελ. 43

¹³⁸ Γαλάτη, Ματίνα, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από την τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού.]*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012, σελ. 105

Εικόνες 83, 84, 85: Απόψεις της εισόδου και του εσωτερικού του κοιμητηρίου

απώλειας και της δημόσιας αρετής, έγινε ο θεμέλιος λίθος¹³⁹ της γέννησης ενός τόπου όπου ο θάνατος δεν θα σημαίνει το τέλος και όπου η ανάμνηση θα παραμένει αιώνια.

_Εικόνα 86: Όψη της προτεινόμενης εισόδου και του ναού του Père Lachaise, σχέδιο του Alexandre - Théodore Brongniart, 1812

¹³⁹ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 85

B2. Το πρότυπο του Père Lachaise και τα ελληνικά κοιμητήρια του 19^{ου} αιώνα

Η σχέση με το αστικό περιβάλλον

Η ηρωική εποχή των μεγάλων αστικών κοιμητηρίων, επήλθε στις αρχές του 19^{ου} αιώνα¹⁴⁰ με τη δημιουργία του κοιμητηρίου του Père Lachaise¹⁴¹ στη βορειοανατολική πλευρά του Παρισιού.¹⁴² Με το διάταγμα του Ναπολέοντα Ι',¹⁴³ αυτοκράτορα της Γαλλίας, ιδρύεται το σύγχρονο αυτό πρότυπο του μεγαλείου της Αρκαδίας.¹⁴⁵ Η ίδρυση του κοιμητηρίου, ως αποτέλεσμα συντονισμένων πολεοδομικών επεμβάσεων,¹⁴⁶ είχε ως στόχο την εξυγίανση του αστικού περιβάλλοντος, και έτσι, στο απομακρυσμένο τμήμα της πόλης, επιλέχθηκε μια τοποθεσία για τη χωροθέτησή του: ο λόφος του Mont- Louis, η παλαιά πατρίδα του Πατέρα François d'Aix de la Chaise από τον 17^ο αιώνα,¹⁴⁷ του Ιησουίτη εξομολόγου του βασιλιά Λουδοβίκου XIV, η οποία καταλάμβανε τότε έκταση 17 εκταρίων. Τα τέσσερα σημαντικότερα κοιμητήρια του Παρισιού, συμπεριλαμβανομένου και του

¹⁴⁰ Worpole, Ken, *The power of the grave as the locus of remembrance has been increasingly relinquished*, *Environmental, economic and cultural factors have all shaped funerary architecture throughout the ages*, άρθρο στο διαδίκτυο, 2016
πηγή: <https://www.architectural-review.com/essays/the-power-of-the-grave-as-the-locus-of-remembrance-has-been-increasingly-relinquished/10014108.article>

¹⁴¹ Με την επίσημη ονομασία Cimetière de l'Est, Κοιμητήριο της Ανατολής.

¹⁴² Από τον Μεσαίωνα έως το έτος 1780, ο κύριος τόπος ταφής στο Παρίσι ήταν το νεκροταφείο των νεκρών, τοποθετημένο στο κέντρο της πόλης. Ωστόσο, λόγω των νέων υγειονομικών ρυθμίσεων και της δήλωσης του βασιλιά από το 1776 απαγορεύτηκαν οι ταφές στο κέντρο της πόλης. Το νέο διάταγμα υποδήλωνε επίσης ότι τα νεκροταφεία πρέπει να είναι ανοιχτά στο κοινό και ότι πρέπει να γίνεται σεβαστό το δικαίωμα της ισότητας - οποιοσδήποτε πολίτης θα μπορούσε να θάβεται εκεί. (Stancovic, Isidora, *The Pere Lachaise Cemetery, Its Origin, Appearance and Heritage*, Second International Congress of Art History Students Proceedings, 2013, σελ. 81)

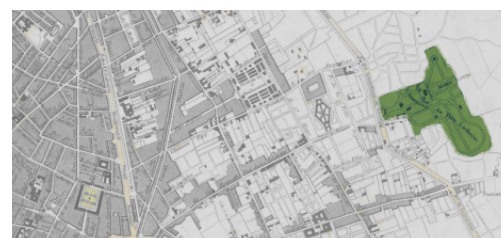
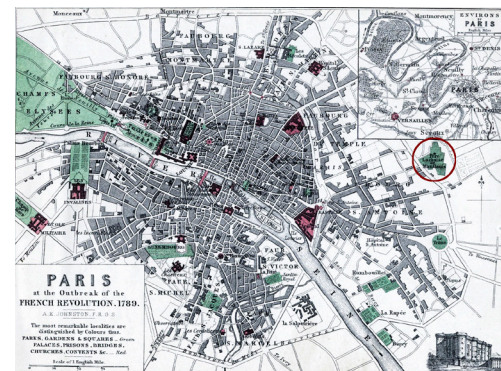
¹⁴³ Πριν από τον Ναπολέοντα, κάθε ενοριακή εκκλησία στην πόλη είχε το δικό της μικρό νεκροταφείο. Για λόγους δημόσιας υγείας, ο Λουδοβίκος XIV είχε αποφασίσει να κλείσει τα νεκροταφεία μέσα στην πόλη και να μετακινήσει τα απομεινάρια τους έξω από αυτήν. Τα υπόλοιπα νεκροταφεία είχαν παραμεινθεί από την Επανάσταση και το κλείσιμο των εκκλησιών και ήταν συχνά στόχοι για τους ληστές τάφων, οι οποίοι πούλησαν τα πτώματα σε ιατρικές σχολές. Ο Frochet, ο νομάρχης του Παρισιού, διέταξε την κατασκευή τριών μεγάλων νέων κοιμητηρίων στο βόρειο, ανατολικό και νότιο τμήμα της πόλης. Το πρώτος από αυτά, ανατολικά, έγινε γνωστό ως Pere Lachaise, από τον εξομολόγο του Λουδοβίκου XIV, του οποίου η εξοχική κατοικία βρισκόταν στην περιοχή. Στα βόρεια, το υπάρχον νεκροταφείο της Μονμάρτρης επεκτάθηκε και ένα νέο νεκροταφείο σχεδιάστηκε νότια στο Μονπαρνάς, αλλά δεν ανοίχτηκε μέχρι το 1824.

¹⁴⁴ Ο Ναπολέων, ο οποίος είχε κηρυχθεί αυτοκράτορας από τη Γερουσία τρεις ημέρες νωρίτερα, είχε δηλώσει κατά τη διάρκεια του Προξενείου ότι «κάθε πολίτης έχει το δικαίωμα να ταφεί ανεξάρτητα από τη φυλή ή τη Θρησκεία».

¹⁴⁵ Gough, Andrew, *Memento Mori: The story of London's Elysian Fields*, άρθρο στο διαδίκτυο, 2010, πηγή: https://andrewgough.co.uk/articles_memento/

¹⁴⁶ Ζαβράκα, Δέσποινα, *Η πολεοδομική διάσταση των ευρωπαϊκών χώρων ταφής. Συγκριτική ανάλυση του δημόσιου χαρακτήρα των σύγχρονων κοιμητηρίων της Γαλλίας και της Ελβετίας*, Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Συνεδρίου Πολεοδομίας, Χωροταξίας Και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Τόμος III

¹⁴⁷ City of Immortals: Père Lachaise Cemetery Map and Resources, πηγή: <https://cityofimmortals.com/design/>

Εικόνες 87, 88: Χωροθέτηση του Père Lachaise στον αστικό ιστό του Παρισιού

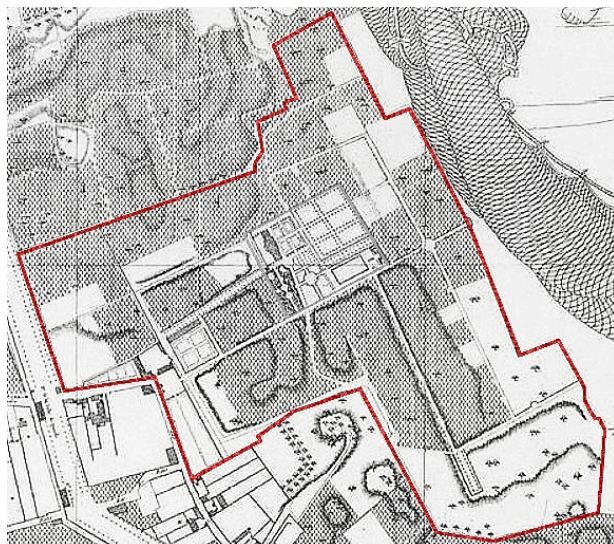

Εικόνες 89, 90: Απόψεις του Παρισιού από το Père Lachaise

Père Lachaise, συνέστησαν τέσσερις ευδιάκριτους ελεύθερους αστικούς χώρους, ο προσανατολισμός των οποίων συνέπιπτε με τους άξονες Βορρά-Νότου, Ανατολής-Δύσης.¹⁴⁸ Από εικόνες της εποχής, φαίνεται πως η επιλεγμένη τοποθεσία απείχε αρκετά από τον πυκνό αστικό ιστό του Παρισιού.

Το σχεδιασμό του κοιμητηρίου ανέλαβε ο αρχιτέκτονας Alexandre-Théodore Brongniart (1739 – 1813), γενικός επιθεωρητής του δεύτερου τμήματος των δημοσίων έργων του τμήματος του Σηκουάνα και της πόλης του Παρισιού, και μετέπειτα ο πολιορκητής Nicolas Frochof (1761-1828). Αξιοσημείωτο, για τα δεδομένα εκείνης της εποχής, είναι πως ο αρχιτέκτων προσαρμοσε τη σύνθεση του στην υφιστάμενη διαμόρφωση του εδάφους και φύτευση, με αποτέλεσμα να δημιουργήσει έναν ποικιλόμορφο τοπιακό κήπο των νεκρών.^{149 150} Οι διάφορες διαβαθμίσεις του εδάφους, όπως παρατήρησε ο Richard Ettlin,¹⁵¹ θα ενισχύονταν από σημεία αναφοράς¹⁵² και στα υψώματα το σκηνικό θα άνοιγε για να παρουσιάσει ένα θεαματικό πανόραμα της πόλης.¹⁵³

Η απόσταση του κοιμητηρίου από την πόλη είχε και τη συμβολική της όψη. Ήταν σημαντικό να θεωρηθεί το νέο αυτό κοιμητηριακό πρότυπο ως αντίδοτο για την πόλη. «Οι χώροι ταφής για τη μητρόπολη θα πρέπει να γίνουν αρκετά μεγάλοι για να λειτουργήσουν ταυτόχρονα και ως χώροι περισυλλογής», έγραψε

_Εικόνα 91: Διαγραμματική απεικόνιση του περιγράμματος και της αρχικής έκτασης του Père Lachaise

¹⁴⁸ Ζαβράκα, Δέσποινα, *Η πολιορκητική διάσταση των ευρωπαϊκών χώρων ταφής. Συγκριτική ανάλυση του δημόσιου χαρακτήρα των σύγχρονων κοιμητηρίων της Γαλλίας και της Ελβετίας*, (Πρακτικά Έ' Πανελληνίου Συνεδρίου Πολιορκητικής. Χωροταξίας Και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Τόμος III)

¹⁴⁹ Γαλάτη, Ματίνα, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου*, [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από την τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού.], Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012, σελ. 105

¹⁵⁰ Υπάρχουν τουλάχιστον τρεις παραλλαγές του σχεδίου του Brongniart για το Père Lachaise. Το σχέδιο παρουσιάζει ένα πλάνο, που τα κύρια προγράμματα του εμφανίζονται στο χάρτη του Παρισιού από τον Riquet στα 1812. Αυτό θα αναφέρεται σαν σχέδιο I. Το σχέδιο, που δημοσιεύτηκε το 1814 στη μεταθανάτια έκδοση των έργων του Brongniart (πέθανε στις 5 Ιούνη 1813) διαφέρει λίγο σαν σχεδιασμός, αλλά έχει μια τελείως διαφορετική είσοδο. Αυτό θα καλούταν σχέδιο II. Ο σύνδεσμος μεταξύ των δύο, είναι ένα σχέδιο III, που συστήνει τη νέα πύλη εισόδου, όπως και ένα εναλλακτικό σχέδιο για μικρότερο παρεκκλήσι ή σταθμό στους πρόποδες του λόφου. Σ' όλες τις τρεις αυτές περιπτώσεις, ο σχεδιασμός ήταν βασικά ο ίδιος. (Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 117)

¹⁵¹ Richard Ettlin, *Αρχιτέκτων-Ιστορικός του Πανεπιστημίου του Maryland*

¹⁵² Bailey, Alison Leah, *Deathscape: The silent city*, Azrieli School of Architecture & Urbanism Carleton University, Ontario, 2016, σελ. 35

¹⁵³ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 120

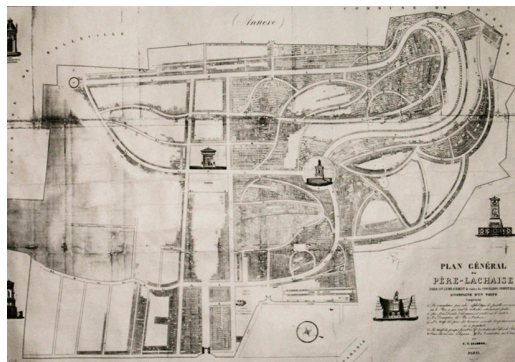
ο John Claudius Loudon,¹⁵⁴ ο πιο ένθερμος υποστηρικτής του νέου προτύπου. Όπως και τα ρωμαϊκά νεκροταφεία, το έτσι και το νεκροταφείο-αστικό πάρκο ήταν σχεδιασμένο ως τόπος διαφυγής για τους κουρασμένους κατοίκους της πόλης.¹⁵⁵

Όπως και στο Παρίσι, έτσι και στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, απαγορεύθηκε ο ενταφιασμός των νεκρών στους αύλειους χώρους των εκκλησιών και αναζητήθηκαν νέοι τόποι ταφής, έξω από τα περίχωρα της πόλης. Και σε αυτή την περίπτωση, οι λόγοι υγιεινής ήταν αυτοί που καθιέρωσαν την ίδρυση των χώρων ταφής εκτός των ορίων των οικισμών. Η επιρροή που άσκησε το κοιμητήριο του Père Lachaise στη δημιουργία του Α' Νεκροταφείου Αθηνών γίνεται ταυτόχρονα φανερό και ως προς την χωροθέτησή του στον λόφο του Μετς, σε μια περιοχή με αρκετό υψόμετρο ώστε να πνέουν άνεμοι και να εξασφαλίζονται αξιοσημείωτες θεάσεις προς την πόλη. Ωστόσο, δεν θα μπορούσαμε να αναγνωρίσουμε καμία σχετική ομοιότητα όσον αφορά το περίγραμμα των δύο κοιμητηρίων, πέρα από το ότι αμφότερα, δεν συνιστούν ένα συγκεκριμένο και αυστηρό γεωμετρικό σχήμα. Βέβαια, μπορούμε να υποθέσουμε πως το γεγονός αυτό δεν αποτελεί ανυπακοή του Α' Κοιμητηρίου Αθηνών ως προς το πρότυπό του, αλλά πιθανότατα η τελική μορφή του χώρου, όπως και στο Père Lachaise, να προέκυψε λόγω της διαμόρφωσης της γης στην οποία τοποθετήθηκε.

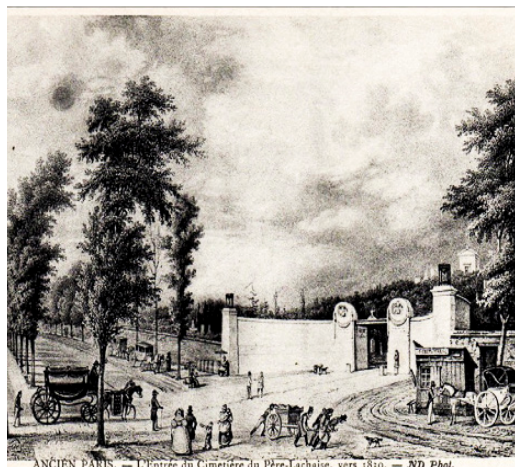
Παράλληλα, το κοιμητήριο της Αναστάσεως του Πειραιά διαφοροποιείται ως προς τα παραπάνω στοιχεία από το πρότυπό του, αλλά και από αυτό των Αθηνών. Παρά το γεγονός ότι χωροθετήθηκε εκτός του οικισμού του Πειραιά, δεν διακρινόταν από ιδιαίτερα μεγάλο υψόμετρο, με το έδαφος να έχει μικρές κλίσεις που δεν επέτρεπαν την δημιουργία άνδρων και τμημάτων με διαφορετικά υψόμετρα. Το στοιχείο αυτό διαμόρφωσε και το περίγραμμά του, καθώς δεν υπήρχε ιδιαίτερο ανάγλυφο για να ακολουθήσει και συνεπώς απέκτησε αυστηρή και ορθογωνική μορφή.

¹⁵⁴ John Claudius Loudon, (1783-1843), σκωτσέζος αρχιτέκτων τοπίου, υποστηρικτής των ακανόνιστων, γραφικών κήπων που ταυτόχρονα προορίζονταν ως περιβάλλον για τη βοτανική μελέτη. Αποκάλεσε το στυλ του το «Gardenesque», σε αντίθεση με το πιο οπτικό και καλλιτεχνικό «Picturesque». Με τον μάλλον ηθικολογικό σκοπό του συνδυασμού της διδασκαλίας και της ευχαρίστησης, το στυλ του Loudon έγινε η κυρίαρχη επιρροή στο βικτωριανό πρότυπο στους κήπους. Η επιτομή της προσέγγισής του είναι η έννοια του βοτανικού κήπου - ένας τόπος όπου καλλιεργούνται δέντρα και θάμνοι με σκοπό την παρατήρηση και τη μελέτη. Η εμπλοκή του Loudon με την αρχιτεκτονική δημιουργήθηκε φυσικά από το ενδιαφέρον του για το τοπίο. Βοήθησε έτσι στη διαμόρφωση της βικτωριανής προαστιακής αρχιτεκτονικής. (πηγή: <https://www.britannica.com/biography/John-Claudius-Loudon>)

¹⁵⁵ Dickey, Colin, *Necropolis*, Lapham's Quarterly, 2016, πηγή: <https://www.laphamsquarterly.org/city/necropolis>

Εικόνα 92: Σχέδιο του κοιμητηρίου, 1855. Στην απεικόνιση φαίνεται και το περιτέχισμα του κοιμητηρίου

Εικόνες 93, 94: Η μεγαλοπρεπής πύλη που οδηγεί στο κοιμητήριο

_Το όριο

Στα αρχικά σχέδια του κοιμητηρίου φαίνεται πως υπήρχαν τρεις εισοδοί σε αυτό, η κύρια και μια δευτερεύουσα στα δυτικά επί της λεωφόρου Ménilmontant¹⁵⁶ καθώς και μια μικρότερη στα ανατολικά. Το σύνολο περιβαλλόταν από έναν μνημειακό και όμορφο φράχτη.¹⁵⁷ Άλλωστε η ιδέα της τελειότητας που εκφράζεται μέσα από την ουτοπία του κοιμητηρίου, συνυφαίνεται μοιραία με την ιδέα μιας ολότητας που χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένο μέγεθος και σαφή όρια.¹⁵⁸ Γι' αυτό και η ουτοπική πολιτεία παρουσιάζεται κατά κανόνα μάλλον περιορισμένη σε έκταση και σε πληθυσμό - ο τελευταίος μάλιστα διατηρείται συχνά σταθερός - καθώς δεν μπορεί να κατοικείται από ένα άμετρο πλήθος.¹⁵⁹ Μια κοινωνία αυτοδύναμη και κλειστή, που περιορίζει θεληματικά και ελέγχει απόλυτα τις συναλλαγές της με τον υπόλοιπο κόσμο, μια κι αυτές θα μπορούσαν να διαταράξουν εύκολα την ισορροπία του συστήματος.^{160 161}

Η κεντρική πύλη του κοιμητηρίου, αποτελούσε σημαντικό συνθετικό στοιχείο, καθώς ο Brogniart οραματίστηκε μια υπέροχη είσοδο με την πυραμίδα να ανυψώνεται πάνω από ένα κεκλιμένο λιβάδι με γρασίδι στολισμένο κι από τις δύο πλευρές με αλές από λεμονιές. Δημιούργησε έναν τύπο πράσινης εισόδου-εσώθουρου που τελειώνει με μια χαμηλή κατασκευή, που θύμιζε τα τόσα πολλά καθιστικά κήπου, αλλά τώρα είναι νεκρικού τύπου και σκόπευε να χρησιμοποιηθεί σαν σταθμός και παρεκκλήσι για τα τμήματα της κηδείας.¹⁶² Η εντυπωσιακή αυτή πύλη σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Étienne-Hippolyte Godde. Αποτελείται από μιας πεταλοειδούς μορφής είσοδο με ένα ζευγάρι ψηλούς κεντρικούς πυλώνες με δύο σκαλισμένα μετάλλια ή στεφάνια, ένα σύμβολο σοφίας ή νίκης πάνω από το θάνατο, φέροντας τα κλασικά ταφικά σύμβολα της

¹⁵⁶ Η ονομασία της λεωφόρου εκείνη την εποχή ήταν Boulevard d' Aunay.

¹⁵⁷ Carter, Nathaniel H., *Letters from Europe, comprising the journal of a tour through Ireland, England, Scotland, France, Italy, and Switzerland in the years 1825, '26, and '27*, Νέα Υόρκη, 1827, σελ. 393

¹⁵⁸ Κονταράτος, Σάββας, *Ουτοπία και Πολεοδομία*, Πρώτος τόμος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2014, σελ. 54

¹⁵⁹ Ό.π., σελ. 218

¹⁶⁰ Ό.π., σελ. 218

¹⁶¹ Η ιδέα μιας πολιτειακής τάξης δημιουργημένης «κατ' εικόνα και ομοίωσιν» ενός αρμονικού σύμπαντος και, συνακόλουθα, ικανής να εξασφαλίσει την ένταξη του ανθρώπινου μικρόκοσμου στους ίδιους ρυθμούς του μακρόκοσμου, κυριαρχεί και στη νεότερη ουτοπική σκέψη, καθώς οι αστρονομικές ανακαλύψεις μάλλον ενισχύουν την ιδέα της κοσμικής αρμονίας. Γι' αυτό, το υλικό πλαίσιο που δίνουν στις ιδανικές κοινωνίες τους είναι κατά κανόνα τεχνητό, αυστηρά οργανωμένο, επειδή ακριβώς με την αυστηρή και διάφανη γεωμετρία του αποτελεί ένα μικροκοσμικό ανάλογο της ουράνιας σφαίρας. Σε αυτήν εξάλλου τη σφαίρα περιορίζουν τον Θεό τους, αναλαμβάνοντας να παίξουν οι ίδιοι τον ρόλο του πάνω στον πλανήτη μας. (Κονταράτος, Σάββας, *Ουτοπία και Πολεοδομία*, Πρώτος τόμος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2014, σελ. 56-57)

¹⁶² Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 115

φλόγας (φλόγα της ζωής) και της κλεψύδρας (το πέρασμα του χρόνου).¹⁶³

Παρόμοιο ζήτημα απομάκρυνσης και περιορισμού, δημιουργίας μιας κλειστής κοινωνίας που θα υπηρετεί συγκεκριμένες αρχές οργάνωσης και τάξης, αναγνώνουμε και στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών με την ύπαρξη περιτείχισης που θα απομονώνει το κοιμητήριο από την πόλη. Ταυτόχρονα, η διαμόρφωση μιας μεγαλοπρεπούς και μνημειακής πύλης, και στην περίπτωση του πρώτου κοιμητηρίου της Αθήνας, κατείχε εξέχοντα συνθετικό ρόλο και απέδιδε -τουλάχιστον σχεδιαστικά, διότι δεν υλοποιήθηκε ποτέ σύμφωνα με την αρχική της μορφή- την ιερότητα που απαιτεί η είσοδος σε ένα κοιμητήριο.

Στο κοιμητήριο της Αναστάσεως του Πειραιά, όπως αναφέρθηκε, το όριο είχε την μορφή ενός συμπαγούς, με αυστηρή γεωμετρία τείχους, που δεν επέτρεπε την πρόσβαση και την ορατότητα της εσωτερικής πολιτείας, παρά μόνο από την κεντρική μνημειακή πύλη. Δεν είναι γνωστός ο καλλιτέχνης που την φιλοτέχνησε, όπως επίσης οι συμβολισμοί δεν είναι τόσο έντονοι όσο στην περίπτωση του Père Lachaise, παρόλα αυτά κατείχε κεντρική θέση στο σχέδιο, με τον ναό και το κέντρο του σχεδιασμένου χώρου να βρίσκεται σε άμεση οπτική επαφή και εγγύτητα με αυτή.

Οι χαράξεις και διάταξη

Για τον καθορισμό των αξόνων και των χαράξεων του σχεδίου, κυρίαρχο ρόλο κατείχε ο προσανατολισμός του κοιμητηρίου γύρω από την κορυφή του λόφου, όπου θα στεφόταν από ένα μεγαλοπρεπές παρεκκλήσι στο σχήμα της πυραμίδας. Στο κεντρικό σημείο αυτό αγκυρώνονταν τόσο τα ομαλά όσο και τα μη ομαλά στοιχεία της σύνθεσης. Η κεντρική ορθογωνική αλέα, η οποία δέσποζε μπροστά από την είσοδο, οδηγούσε στην κύρια πλατεία. Το επίμηκες σχήμα του κέντρου επέτρεπε τη δημιουργία δυο βασικών διαγώνιων αλέων επεκτεινόμενων από την κορυφή του, όσο και μια εγκάρσια κατά μήκος του χαμηλότερου τμήματος, που περνούσε μεταφορικά από το μέσο του παρεκκλησίου.¹⁶⁴ Αυτό το σχηματικό αυτό ακτινωτό σχέδιο, συνέδεε το κεντροβαρικό σημείο, όχι μόνο με τους κύριους άξονες, αλλά και με τα μικρότερα μονοπάτια μέσα στο κοιμητήριο. Οι δύο διαγώνιοι τοποθετήθηκαν συμμετρικά, τονίζοντας την αυστηρή γεωμετρία του κύριου συστήματος. Η διαγώνιος στο βόρειο τμήμα οδηγούσε σε ένα κυκλικό κόμβο (rond-point) στο όριο του κοιμητηρίου, ενώ η δεύτερη, προστέθηκε όχι μόνο για να διατηρήσει την συμμετρία, αλλά για να διασταυρωθεί επίσης με δύο υπάρχουσες αλέες, που ο αρχιτέκτονας διατήρησε για να ολοκληρώσει στο σχέδιο. Η μια από αυτές τις οδούς, οδηγούσε απευθείας στην παλιά είσοδο, και η εγκάρσια σε αυτή τερμάτιζε στο δάσος Bosquet du Dragon¹⁶⁵ που σχεδιάστηκε στο δεξιά τμήμα. Το

Εικόνα 95: Το συμπαγές όριο του κοιμητηρίου της Αναστάσεως ως σύμβολο προστασίας και σαφούς οριοθέτησης του κόσμου των νεκρών

Εικόνα 96: Η κεντρική πύλη του κοιμητηρίου του Πειραιά το πέρασμα από την πόλη των ζώντων στην πόλη των τεθνεόντων

¹⁶³ City of Immortals: Père Lachaise Cemetery Map and Resources, πηγή: <https://cityofimmortals.com/design/>

¹⁶⁴ Μεντζίνη, Μαριλένα, Οι πόλεις των νεκρών, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 116

¹⁶⁵ Ο.π.

Εικόνα 97: Οι ομαλές και αυστηρά γεωμετρικές χαράξεις των κύριων αξόνων του Père Lachaise

σημείο της διασταύρωσης αυτών, συνέδεε σχηματικά και οπτικά με την κεντρική πυραμίδα με την περιοχή αυτή του Père Lachaise.

Η έμφαση αυτή στην αστικότητα, η ιεραρχική οργάνωση του χώρου, η συμμετρία και η έντονη γεωμετρία (που στην περίπτωση του Père Lachaise συνδυάστηκαν με τα χαρακτηριστικά των αγγλικών πάρκων), συνιστούσαν γνωρίσματα τόσο του νεοκλασικού ιδιώματος των κοιμητηρίων,¹⁶⁶ όσο και της ουτοπικής πόλης ιδιαίτερα από την εποχή της Αναγέννησης και ύστερα, καθιστώντας τον χώρο ιδανική πολιτεία και μίμηση της τάξης και της αρμονίας του σύμπαντος.¹⁶⁷ Ταυτόχρονα, η κοσμική τάξη ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με το αιώνιο παρόν που χαρακτήριζε τον θάνατο (ένα ουσιαστικό γνώρισμα και της ουτοπίας). Η αιωνιότητα αντανάκλασε την αρχέγονη αρμονία ενός αμνημόνευτου παρελθόντος, πηγή κάθε ενδεχόμενης αναγέννησης,¹⁶⁸ ενώ την ίδια στιγμή το κοιμητήριο ως «εικόνα της αιωνιότητας» αυτής, παρέμενε συμβολικά μία πόλη ανεπηρέαστη από τις τυχαιότητες του χρόνου.

Η κανονικότητα και η αυστηρή γεωμετρία των παραπάνω χαράξεων, συνδυάστηκε με ελκυστικά μονοπάτια που ακολουθούσαν την μορφολογία του εδάφους. Ένα περιφερειακό αμαξωτό μονοπάτι, που ακολουθούσε το βασικό περίγραμμα του κοιμητηρίου, συνέδεε την παλαιά με την καινούρια είσοδο και διαπερνούσε τις τρεις βασικές κυκλικές πλατείες. Ταυτόχρονα, βρισκόταν σε άμεση σύνδεση με τις κάθετες και οριζόντιες αρτηρίες, ενώνοντας τα επιμέρους

μήματα του χώρου. Οι τρεις στρατηγικοί κυκλικοί κόμβοι που αναφέρθηκαν, χρησιμοποιήθηκαν για να επιτύχουν την

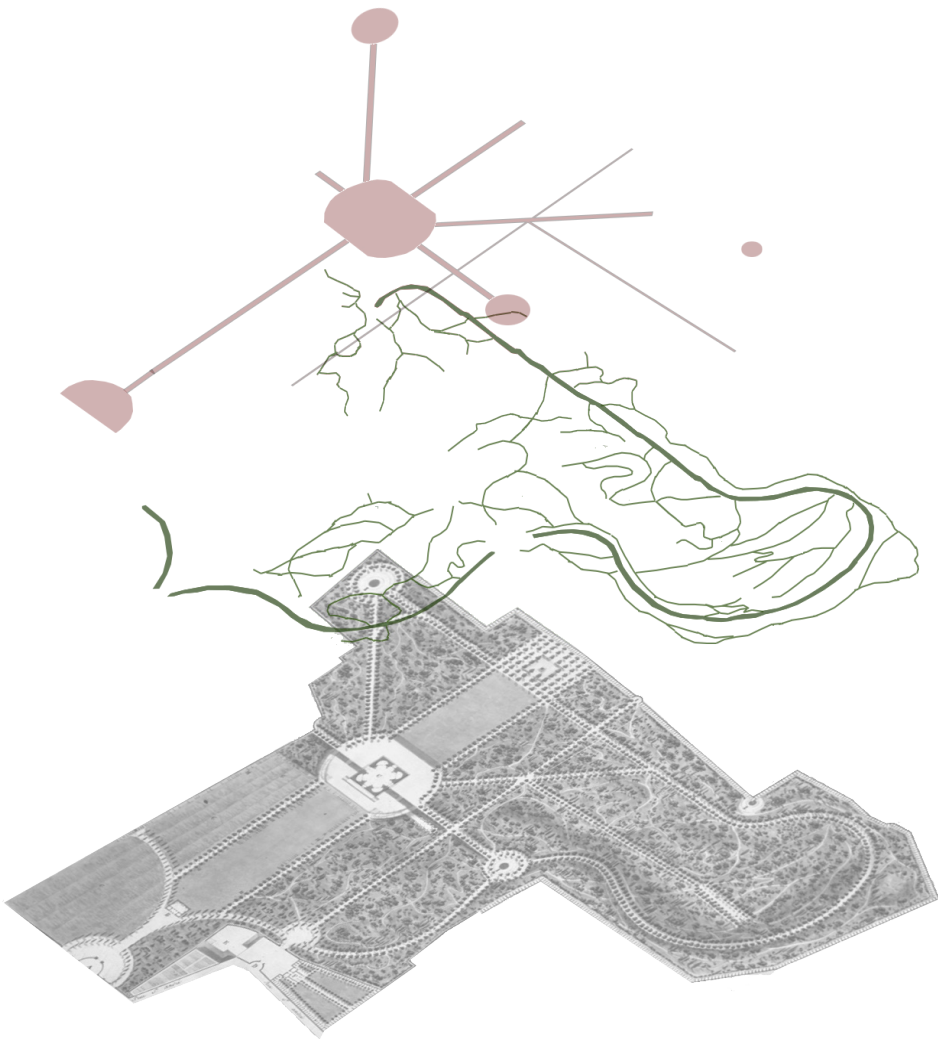
¹⁶⁶ Η αρχιτεκτονική του Etienne – Luis Boullée, πρότυπο για τον Alexandre-Théodore Brongniart, πρόσθεσε πρώτη τη συμβολική διάσταση στην οντότητα της πόλης. Η πιο ολοκληρωμένη μελέτη της σχέσης αρχιτεκτονικής και τοπίου εμφανίζεται στο έργο του, το οποίο ουσιαστικά δημιούργησε ένα νέο είδος ταφικής αρχιτεκτονικής μέσω της έκφρασης του νεοκλασικού οράματος για ένα υψηλό, ταφικό τοπίο. (Γαλάτη, Ματίνα, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από την τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού]*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012, σελ. 41)

¹⁶⁷ Συγκεκριμένα, η νεκρική αρχιτεκτονική του Boullée προέκυπτε από ένα όραμα κατανόησης της ανθρώπινης υπόστασης, αντιλαμβανόμενης σαν αντανάκλαση της πλαυτέρως κοσμικής τάξης. Η αρμονία της ουράνιας σφαίρας ήταν το πρότυπο για την κοινωνική αρμονία που ήθελαν να εξασφαλίσουν οι ουτοπιστές του 19^{ου} αιώνα. (Κονταράτος, Σάββας, *Ουτοπία και Πολεοδομία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2014, σελ. 233 και Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 96)

¹⁶⁸ Κονταράτος, Σάββας, *Ουτοπία και Πολεοδομία*, Πρώτος τόμος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2014, σελ. 58

_Εικόνες 98,99,100,101: Ο συνδυασμός της αίσθησης της αστικότητας και του γραφικού τοπίου στα λιθόστρωτα μονοπάτια του αστικού πάρκου του Père Lachaise (2015)

_Εικόνα 102: Ομαλές και μη χαράξεις του νεκροταφείου του Père Lachaise, διαγραμματική απεικόνιση επί του σχεδίου του Alexandre - Théodore Brongniart, περί τα 1812

οπτική επαφή με το κεντρικό παρεκκλήσι από τα διάφορα σημεία του νεκροταφείου, αλλά και για να συνδέσουν τα αυστηρά με τα πιο ελεύθερα στοιχεία του σχεδίου. Ενώ οι στολισμένες με δέντρα κεντρικές αλές παρείχαν πρόσβαση με άμαξα στον χώρο, το ίδιο το γήπεδο καλυπτόταν από μικρότερα ελικοτά μονοπάτια που ακολουθούσαν την κίνηση του τοπίου¹⁶⁹ και ένωναν τα επιμέρους τμήματα. Η ησυχία σε αυτά ενθαρρυνόταν, οδηγώντας τον περιπατητή από τη μια σκηνή στην άλλη με στρατηγική χρήση των οπτικών φυγών σε καίρια σημεία¹⁷⁰ ώστε να είναι ορατά διάφορα σημαντικά μέρη, όπως η πυραμίδα και τα ξέφωτα.

Παρά το γεγονός ότι το σχέδιο του Brogniart παρουσίαζε ένα πάρκο αγγλικού στιλ, η αίσθηση της αστικότητας ήταν διακριτή σε κάθε σημείο. Οι πλακόστρωτοι δρόμοι και μονοπάτια με ονόματα δρόμων και τμηματικές ονομασίες,¹⁷¹ σε συνδυασμό με την μεγάλη πυκνότητα των ταφικών μνημείων κατά μήκος αυτών, καθιστούσαν το Père Lachaise μια πραγματική αστική μητρόπολη των νεκρών. Το ειρηνικό τοπίο σε συνδυασμό με ένα σχέδιο αποτελούμενο από ελικοειδείς δρόμους, αυστηρές χαράξεις και σημεία αναφοράς, προσέφεραν ένα αστικό τοπίο. Είναι σαφές ότι οι διαδρομές και οι «δρόμοι» ήταν καθοριστικής σημασίας για το σχεδιασμό του κοιμητηρίου, δεδομένου ότι καθορίζουν τον οργανωτικό σχεδιασμό και τη ροή του χώρου στο σύνολό του. Συνεπώς εισάχθηκε ένας νέος συνδυασμός του τοπιακού κήπου και της πόλης, με τα στοιχεία σχεδιασμού της συγκεκριμένης σύνθεσης και των διατεταγμένων περιγγραμμάτων να μιμούνται εκείνα των αγγλικών τοπίων, αλλά η χρήση ταφικών μνημείων να δημιουργεί ένα μοναδικό και εξατομικευμένο χώρο.¹⁷²

Τα ευρωπαϊκά κοιμητηριακά πρότυπα, φαίνεται πως αποτέλεσαν τη βασική επιρροή για την κεντρική ιδέα σύμφωνα με την οποία συντέθηκε το πρώτο οργανωμένο κοιμητήριο της πρωτεύουσας της Ελλάδας στη δεκαετία του 1830. Αναγνωρίζουμε παρόμοιες σχεδιαστικές αρχές όπως η χάραξη ενός κύριου άξονα-λεωφόρου, ο οποίος οδηγεί στο κεντροβαρικό σημείο της σύνθεσης, το ναό του Αγίου Λαζάρου, αλλά και δευτερεύοντες άξονες, οι οποίοι εκπορεύονται ακτινωτά από τον κόμβο. Είναι φανερό πως οι μικρότερες αλές που παρουσιάζονται

¹⁶⁹ Μεντζίνη, Μαρίλენα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 117

¹⁷⁰ *La projet de Brogniart (1813)*, κείμενο στο διαδίκτυο, πηγή: <http://perelachaisehistoire.fr/le-projet-de-brongniart-1813/>

¹⁷¹ Tarlow, Sarah, *Landscapes of Memory: the Nineteenth-Century Garden Cemetery*, *European Journal of Archaeology*, 2000, σελ. 222

¹⁷² Bailey, Alison Leah, *Deathscape: The silent city*, Azrieli School of Architecture & Urbanism, Carleton University, Ontario, 2016, σελ. 35-36

στο σχέδιο του Père Lachaise, δεν άφησαν ανεπηρέαστο το Α' Νεκροταφείο Αθηνών, καθώς και σε αυτό αποτέλεσαν συστατικά στοιχεία σύνδεσης των επιμέρους τμημάτων του κοιμητηρίου με το κεντρικό ναύδριο. Και στην περίπτωση αυτή, η χάραξη ελεύθερων οδών στόχευε παράλληλα και στη διατήρηση των οπτικών φυγών.

Περιμετρικά του κοιμητηρίου η οδός φαίνεται πως ακολούθησε το γραμμικό περίγραμμα του χώρου. Η ονοματοδοσία των οδών πιθανόν αποτελούσε κοινή τακτική, καθώς και στο νεκροταφείο της Αθήνας διακρίνουμε τη μίμηση μιας πραγματικής πολιτείας. Όπως ακριβώς και στο Père Lachaise, οι δρόμοι και λεωφόροι της αθηναϊκής νεκρόπολης, λαμβάνουν ονόματα γνωστών προσωπικοτήτων της εποχής.

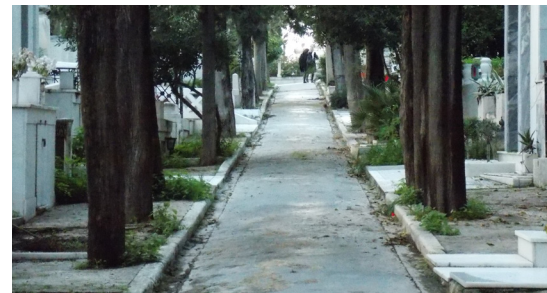
Η επίδραση των σχεδιαστικών αρχών του Père Lachaise και στο κοιμητήριο της Αναστάσεως του Πειραιά ήταν διακριτή ως προς την αρχική ιδέα και την υλοποίηση της. Η κυριαρχία των βασικών αξόνων που διασταυρώνονταν σε σταυροειδές σχήμα με κέντρο το βασικό παρεκκλήσι του κοιμητηριακού χώρου, όπως επίσης και οι δευτερεύοντες χαράξεις με κόμβους και σημεία θέασης, απαντώνται και το ελληνικό κοιμητήριο του 1892. Ταυτόχρονα, το ελκωτό μονοπάτι περιμετρικά της έκτασης, στην περίπτωση του κοιμητηρίου της Αναστάσεως, σχεδιάστηκε αλλά ακολουθώντας κι αυτό την αυτή γεωμετρία και κανονικότητα των υπόλοιπων χαράξεων και όχι την μορφολογία του εδάφους, ενώ απουσίαζαν και οι διαγώνιες αλές. Στην διαφοροποίηση αυτή πιθανότατα συνέβαλλε η επιρροή του κοιμητηρίου της Αναστάσεως του Πειραιά, σε μικρότερο βαθμό και από το κοιμητήριο του Staglieno στη Γένοβα (1851).¹⁷³ Στο κοιμητήριο αυτό ο συνδυασμός της αστικής με την νατουραλιστική όψη ήταν ένα στοιχείο που διατηρούνταν, οι χαράξεις του όμως διέπονταν από περισσότερη αυστηρότητα και ορθοκανονικότητα.

Οι «συνοικίες»

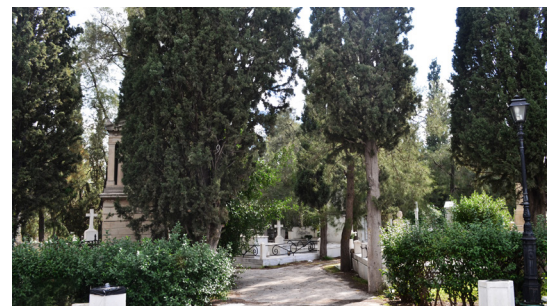
Όπως σε κάθε ιδανική πόλη που οραματιζόταν τον 19^ο αιώνα, η ιεραρχική οργάνωση και η σαφής διάκριση, συνθέταν βασικά εργαλεία για την οργάνωση του χώρου. Ομοίως και στους νεκροταφειακούς χώρους, όπως το Père Lachaise, η διαμόρφωση μίας ιεραρχικής κλίμακας τόσο για τους δημόσιους χώρους (αλές, ξέφωτα, κόμβοι), όσο και για τις «συνοικίες» των ταφικών μνημείων, επέφερε την κανονικότητα, την ομοιομορφία και την ισότητα των μονάδων σε κάθε βαθμίδα, πάγια αιτήματα της ουτοπικής λογικής.¹⁷⁴

¹⁷³ Μπαφούνη, Ευαγγελία, *Νεκροταφείο της Ανάστασης: η μνήμη της πόλης*, εισαγωγή στην εκδήλωση Ευρωπαϊκές ημέρες πολιτιστικής κληρονομιάς, Πειραιάς, 2017

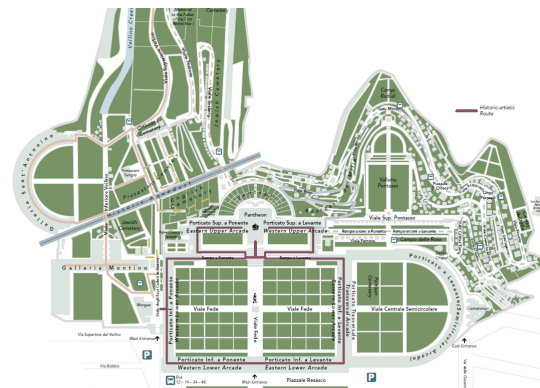
¹⁷⁴ Κονταράτος, Σάββας, *Ουτοπία και Πολεοδομία*, Πρώτος τόμος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2014, σελ. 229

Εικόνα 103: Η φύση και η πόλη στο Α' Κοιμητήριο Αθηνών

Εικόνα 104: Το αστικό τοπίο συνδυασμένο με το φυσικό στοιχείο στο κοιμητήριο της Αναστάσεως

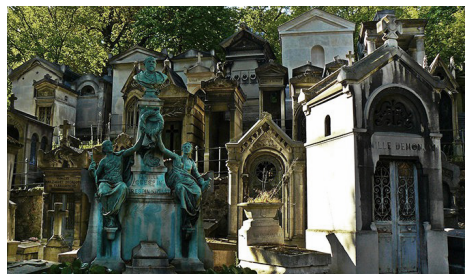

Εικόνα 105: Το κοιμητήριο του Staglieno της Γένοβας (1851), διαγραμματική απεικόνιση της κάτοψης του αρχικού σχεδίου με τις επεκτάσεις του

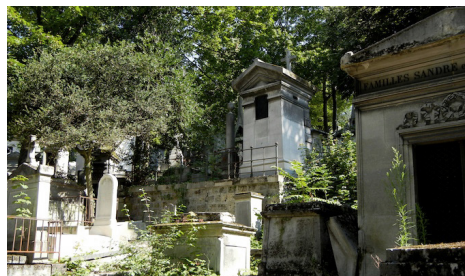
Το σχέδιο του Brongniart περιλάμβανε τέσσερις διαφορετικούς τύπους-τόπους ταφής, όπως τέθηκαν με το Νομαρχιακό βούλευμα το 1805. Συγκεκριμένα, αριστερά της κύριας εισόδου, παρά την εγγύτητα σε αυτήν, χωροθετήθηκαν οι ομαδικές ταφές [fosses communes] των κατώτερων κοινωνικών τάξεων χωρίς πληρωμή, με ιδιαίτερα έντονη πυκνότητα και περιορισμένη έκταση, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα του κοιμητηρίου χρησιμοποιούταν για τους μεμονωμένους τύμβους και τα μαυσωλεία των μονίμων παραχωρήσεων. Η επόμενη κατηγορία ήταν οι ατομικοί τάφοι μακριάς μη μόνιμης όμως διάρκειας, για άτομα μέτριας οικονομικής κατάστασης, και προσδιοριζόταν στις αλέες και τα μονοπάτια του κοιμητηρίου, όπως και σε οποιοδήποτε από τα χαμηλότερα τμήματα του κοιμητηρίου,¹⁷⁵ μαζί με το δημόσιο τμήμα. Οι βασικές περιοχές που δόθηκαν για τις «παραχωρήσεις στην αιωνιότητα», τα σημαντικότερα δηλαδή πρόσωπα του Παρισιού, ήταν στο παλαιότερο και υψηλότερο τμήμα, όπου η όψη πάρκου ήταν διακριτή μέσα από την αραιή πυκνότητα των μνημείων μέσα στη φύση · στοιχείο που ερχόταν σε αντίθεση με το χαμηλότερο κομμάτι στο οποίο η ρομαντική αίσθηση αυτή χανόταν μέσα στα πυκνά ταφικά μνημεία.¹⁷⁶

Και στην αθηναϊκή πρωτεύουσα, η γραφική διάθεση του ευρωπαϊκού προτύπου, εκφράστηκε έντονα με την ανάπτυξη διάσπαρτων ταφικών μνημείων περιμετρικά του ναού του Αγίου Λαζάρου, μέσα στην πυκνότητα και την ελευθερία της φύσης. Η γραμμική πορεία που οδηγούσε σε αυτό, καθήλωνε όλα εκείνα τα ταφικά μνημεία, τους τύμβους και τους ναΐσκους που φιλοξενούσαν τα επιφανή πρόσωπα. Και στην περίπτωση του Α' Νεκροταφείου Αθηνών γίνεται διάκριση τμημάτων εντός του κοιμητηρίου, και παρουσιάζονται ταφές πολυτελείας και καθολικών -οι οποίες όμως είναι διάσπαρτες- καθώς και τμήματα Διαμαρτυρόμενων και Ισραηλιτών σε αντιστοιχία με τις συνοικίες του Père Lachaise, που απευθύνονταν σε Εβραίους ή φτωχούς πολίτες, γεγονός που καθιστά διακριτό τον διαπολιτισμικό χαρακτήρα αμφότερων των κοιμητηρίων.

Το κοιμητήριο της Αναστάσεως του Πειραιά, ακολούθησε και αυτό την αντίστοιχη διάκριση των ταφικών μνημείων σε επιμέρους τμήματα. Στην περίπτωση του ελληνικού νεοκλασικού κοιμητηρίου η σπουδαιότητα των προσώπων και της κοινωνικής τους τάξης, διαφαινόταν τόσο από την εγγύτητα του ταφικού μνημείου στον κεντρικό άξονα και στο παρεκκλήσι, όσο και από την εικόνα του ίδιου του μνημείου. Στο Père Lachaise από

_Εικόνα 106: Père Lachaise. Η πυκνή δόμηση των ταφικών μνημείων μακριάς μη μόνιμης διάρκειας (για άτομα μέτριας οικονομικής κατάστασης) (2018)

_Εικόνα 107: Père Lachaise. Οι «παραχωρήσεις στην αιωνιότητα», με την αραιή πυκνότητα των μνημείων μέσα στη φύση (2018)

¹⁷⁵ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 114

¹⁷⁶ Όσον αφορά τους αλλόθρησκους, η ανάγκη της ίδρυσης ενός ξεχωριστού τόπου ταφής για Εβραϊκό κοιμητήριο, μετέτρεψε τον περιτοιχισμένο κήπο στα δεξιά της παλιάς εισόδου σ' ένα είδος *campo santo*, με διακριτά όρια και μορφή σε σχέση με το υπόλοιπο σχέδιο του Père Lachaise. (Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 117)

την άλλη, η διάκριση αυτή εντοπιζόταν πέρα από την επιλογή της χωροθέτησης, και από τον βαθμό κυριαρχίας του φυσικού τοπίου στο κάθε τμήμα ταφής. Τα σημαντικά μνημεία δεν βρίσκονταν μόνο κοντά στα κεντρικά σημεία, αλλά και στα τμήματα με ιδιαίτερο ιστορικό παρελθόν¹⁷⁷ στοιχείο που δεν είχε την δυνατότητα να αναπτυχθεί στην περίπτωση του νεοκλασικού νεκροταφείου του Πειραιά.

Η φύση

Το Père Lachaise αποτέλεσε το πρώτο κοιμητήριο της Δύσης που σχεδιάστηκε ως γραφικός τοπιακός κήπος στα πρότυπα του *jardin anglais*.¹⁷⁷ Η σύνθεση του Brogniart, έδινε περισσότερη έμφαση στο τοπίο, πάρα στην ηρωική αρχιτεκτονική, και πέρα από την υποταγή του στο γραφικό τοπίο ακολούθησε και το πρότυπο του Κεραμεικού, ακριβώς δίπλα στις πύλες του Διπύλου στην Αθήνα, όπου οι Έλληνες έθαβαν τους νεκρούς ήρωες τους.¹⁷⁸ Το κοιμητήριο Père Lachaise, μέσω του σχεδιασμού του, μετουσίωσε στοιχεία από τις θεωρίες τοπίου και από τις ιδέες για τον «εξανθρωπισμό» και την αξιοπρέπεια του θανάτου που είχαν αρχίσει να συζητούνται σε πολιτικούς και φιλοσοφικούς κύκλους της Ευρώπης το 18ο αιώνα και συνέστησε το τελευταίο στάδιο στη συνεχιζόμενη δημόσια συζήτηση για το πώς οι δημόσιες αρετές και αντιλήψεις θα έπρεπε να εντάσσονται στα νέα γαλήνια τοπία [Arcadian Landscapes] των νεκρών.¹⁷⁹

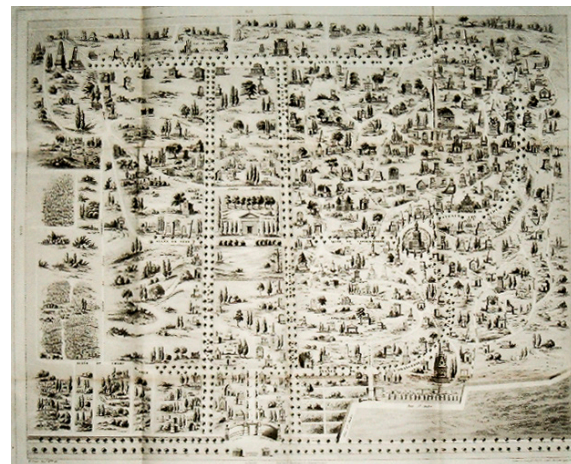
Η σύνθεσή του, εμπνευσμένη από το μυθικό Ηλύσιο Πεδίο¹⁸⁰

¹⁷⁷ *Jardin Anglais*: Αγγλικό τοπίο κήπου. Ένα πρότυπο κήπου «τοπίου» που εμφανίστηκε στην Αγγλία στις αρχές του 18ου αιώνα και εξαπλώθηκε σε ολόκληρη την Ευρώπη, αντικαθιστώντας το πιο επίσημο, συμμετρικό Γαλλικό Κήπο του 17ου αιώνα ως κύριο στυλ κηπουρικής της Ευρώπης. Ο αγγλικός κήπος παρουσίασε μια εξιδανικευμένη άποψη της φύσης. Έχει εμπνευστεί από τις ζωγραφίες τοπίων από τους Claude Lorrain και Nicolas Poussin και από τους κλασικούς κινέζικους κήπους της Ανατολής που είχαν τότε περιγραφεί από τους Ευρωπαίους ταξιδιώτες. Ο κήπος περιλάμβανε συνήθως μια λίμνη, ελκωτές εκτάσεις απο γρασίδι χωροθετημένους σε ελαιώνες και αναπαράστάσεις κλασικών ναών, γοτθικά ερείπια, γέφυρες και ακόμη περισσότερη γραφική αρχιτεκτονική, σχεδιασμένη για να αναδημιουργήσει ένα ιδυλλιακό ποιμενικό τοπίο. Το έργο της Lancelot «Capability» Brown είχε ιδιαίτερη επιρροή. Είχε σημαντική επίδραση στη μορφή των δημόσιων πάρκων και κήπων που εμφανίστηκαν σε όλο τον κόσμο τον 19ο αιώνα.

¹⁷⁸ Linden-Ward, Blanche, *Silent City on a Hill: Picturesque Landscapes of Memory and Boston's Mount Auburn Cemetery*, Ohio State University Press, 2016, σελ. 74

¹⁷⁹ Γαλάτη, Ματίνα, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από την τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού]*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012, σελ. 105

¹⁸⁰ Ο ορός Ηλύσιο αναφέρεται σε δύο τύπους κλασικών τοπίων. Ο ένας είναι τα Ηλύσια Πεδία, τραγουδιμένα από τον Όμηρο, τον Ησίοδο και το Βιργίλιο, σαν η κατοικία των άξιων που ζουν αιώνια σ' ένα τοπίο αρκαδικής μακαριότητας. Στην κλασική λογοτεχνία αυτός ο τύπος της βουκολικής θαυμαστής γης, ταυτίστηκε με το χαμένο στάδιο της ανθρωπίνης ύπαρξης, το «Χρυσό Χρόνο», στον οποίο οι υλιστικές ανάγκες εύκολα ικανοποιούνταν. [...] συνηθίζονταν να αναφέρονται [...] και σε άλλους κήπους με το όνομα Αρκαδίες. Αυτά ήταν τοπία ψευδαισθήσεως σύμφωνα με την παράδοση του *beatus ille* και αναφέρονταν στο μυθικό βασίλειο της Αρκαδίας. Ενώ η Αρκαδία στην πραγματικότητα ήταν μια άγρια περιοχή της Ελληνικής υπαίθρου, ταύτισή με τον Πάνα, ο Βιργίλιος δημιούργησε ένα μύθο, όταν μεταφύτευσε τις βουκολικές σκηνές της

Εικόνα 108: Το κατάφυτο περιβάλλον του Père Lachaise, σε σχέδιο του 1887

Εικόνες 109, 110: Η φύση, κάθε μορφής κατακτά όλη την έκταση του κοιμητηρίου

_Εικόνα 111: Κυπαρίσσις, παράδοξος αλλά και αρχαιοελληνικός συμβολισμός του θανάτου, Κοιμητήριο Αναστάσεως Πειραιά

και την Αρκαδία, στηρίχθηκε στη δημιουργία ενός ουτοπικού κήπου,¹⁸¹ που θα απέπνεε τη μαγεία της παρθένας φύσης¹⁸² και θα παρείχε ανακούφιση από τις σύγχρονες καταστάσεις αστικού συνωστισμού, προσφέροντας χώρο για μοναχικό προβληματισμό.^{183,184} Όσο για τη βλάστηση στο νεκροταφείο, παραδοσιακές ενδείξεις μελαγχολίας - κυπαρίσσια, πουρνάρια, κλαίουσες ιτιές και παπαρούνες - έπρεπε να συνδυαστούν με αρωματικά φυτά και θάμνους με ανθοφορία, των οποίων τα αρώματα θα μεθούσαν τον επισκέπτη, ώστε να προσδώσουν μια αίσθηση ηρεμίας και γαλήνης.¹⁸⁵ Στα σχέδια της εποχής παρουσιάζεται ποικιλία φυτών, η οποία μαζί με την ήδη υπάρχουσα -η οποία δεν έπρεπε να αλλοιωθεί¹⁸⁶ ενσάρκωνε ένα ιδανικό τοπίο. Το πράσινο χρησιμοποιήθηκε έντονα και σε γραμμική μορφή, ώστε να συνοδεύει τον περιπατητή κατά την πορεία του στο κοιμητήριο, ενώ παράλληλα η πλούσια φύτευση δημιουργούσε έναν έντονα σκιασμένο ειδυλλιακό τόπο. Ωστόσο, το ήρεμο στοιχείο του νερού, ένα βασικό συστατικό στοιχείο ενός γραφικού τοπίου, δεν δόθηκε ποτέ στο Père Lachaise.

Σικελίας, τραγουδισμένες από τον Θεόκριτο, σε μια ιδεαλιστική Αρκαδία, χώρα αιώνιας άνοιξης, (Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδασκτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 101)

¹⁸¹ Η σύνδεση του ονόματος της Αρκαδίας με έννοιες όπως ο Παράδεισος και η Ουτοπία,[...] σχετίζονται με τη φανταστική πλευρά του τόπου, η οποία έδωσε το έναυσμα για την εξερεύνησή του. Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να σχολιαστεί η σχέση της Αρκαδίας με την έννοια Ουτοπία, αφού στα πλαίσια του ουμανισμού η Αρκαδία ανέλαβε να εκπροσωπήσει την ιδανική κοινωνία, με κατοίκους που χαρακτήριζε η πηγαία καλοσύνη. Η Ουτοπία πήρε μορφή, επηρεασμένη από τους ουμανιστές και το γενικότερο κλίμα, οπότε ήταν αναπόφευκτη η αναφορά στη Χρυσή Εποχή και την Αρκαδία. Η Ουτοπία και η Αρκαδία βασίστηκαν και οι δύο σαν έννοιες στις ανθρωπιστικές αρχές. Πάρα ταύτα η Ουτοπία γενικότερα υπονοεί ένα όραμα που μπορεί να πραγματοποιηθεί κάποια στιγμή στο μέλλον, όταν αλλάξουν οι ιστορικές συνθήκες και εξ ορισμού δεν αντιστοιχεί σε έναν συγκεκριμένο τόπο. Αντίθετα η Αρκαδία είναι ένας τόπος και αποτελεί εντέλει μια ιδέα που επέζησε στα χρόνια και υπενθυμίζει την ανάγκη για τη σχέση με τη φύση, προσφέροντας ταυτόχρονα έναν νοητό και φανταστικό τρόπο ζωής στον άνθρωπο ως φυγή από τις δυσκολίες που βιώνει. (Δούκα, Ελπίς Αφροδίτη, *Αρκαδικά Ήχνη στο Δυτικό Τοπίο*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2017, σελ. 77)

¹⁸² Δούκα, Ελπίς Αφροδίτη, *Αρκαδικά Ήχνη στο Δυτικό Τοπίο*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2017, σελ. 66

¹⁸³ Parcell, Stephen, Perez-Gomez, Alberto, *Chora Five, Intervals in the Philosophy of Architecture*, MCGILL-Queen's University Press, 2007, σελ. 128

¹⁸⁴ Σε αντίθεση με την παραδεισένια προέλευσή του στην αρχαία μυθολογία, στην οποία το Ηλύσιο αποτελούσε κατοικία των ενάρετων μετά το θάνατο, η σύγχρονη ενσάρκωσή του στη γαλλική εποχή του 18ου αιώνα έδωσε μεγαλύτερη ευελιξία στην έννοια. Επηρεασμένοι από τις καινοτομίες στον σχεδιασμό τοπίου, τα ιδανικά του Ηλύσιου οδήγησαν σε μια εκπληκτική ποικιλία δημόσιων χώρων, από το νεκροταφείο έως το μουσείο, όπως αυτές εμφανίστηκαν σε μια γεωδημιουργηθείσα, μετά την επανάσταση, δημόσια σφαίρα. (Parcell, Stephen, Perez-Gomez, Alberto, *Chora Five, Intervals in the Philosophy of Architecture*, MCGILL-Queen's University Press, 2007, σελ. 128)

¹⁸⁵ Worpole, Ken, *Last Landscapes. The Architecture of the Cemetery in the West*, Reaktion Books, London, 2003, σελ. 90

¹⁸⁶ Σύμφωνα με το φυλλάδιο Plans du Palais de la Bourse de Paris et du cimetière Mont-Louis του Brongniart.

_Εικόνα 112: Nicolas Poussin, *Et in Arcadia ego*, 1635-1636

_Εικόνα 113: Claude Lorrain, *Landscape with the rest on the Flight into Egypt*, 1663

_Εικόνα 114: Thomas Cole, *Dream of Arcadia*, 1838

Η φύση τέθηκε στο μέγιστο συμβολικό δυναμικό της, με είδη δένδρων που υποδηλώνουν συγκεκριμένες ιδιότητες των νεκρών, όπως η δύναμη και η αθωότητα¹⁸⁷ και οι καταπραυντικές ιδιότητές της θα αποθάρρυναν δυσάρεστες σκέψεις του παρατηρητή σε σχέση με τις τρομακτικές πτυχές του θανάτου.¹⁸⁸ Οι τοπιακές διαμορφώσεις μιμούνταν τα ιδεατά τοπία της αρχαιότητας, ή μια αλλοιωμένη εντύπωσή τους, όπως αυτά του Lorrain και Poussin¹⁸⁹ και εμφανίστηκε η έννοια του γραφικού (picturesque).¹⁹⁰ Η κηποτεχνία στηρίχθηκε θεωρητικά στην τοπιογραφία και ακολούθησε της αρχές της.¹⁹¹ Η έννοια της Αρκαδίας εκφράστηκε ποικιλοτρόπως και αποτέλεσε έντονα συμβολική και ταυτόχρονα σχηματοποιημένη, από την ζωγραφική τοπιογραφία, προσέγγιση,¹⁹² καθώς μεταβλήθηκε σταδιακά σε έναν φανταστικό τόπο εξιδανικευμένης αναφοράς, σε ένα «φανταστικό βασίλειο απόλυτης ευδαιμονίας»,¹⁹³ σε ένα «ιδανικό βασίλειο της τέλει μακαριότητας και ομορφιάς, ονειρική ενσάρκωση άφατης ευτυχίας», όπου οι ιδανικές συνθήκες ζωής ταυτίζονται με την εξίσου ιδανική ποιότητα του τοπίου.¹⁹⁴

¹⁸⁷ Parcell, Stephen, Perez-Gomez, Alberto, *Chora Five, Intervals in the Philosophy of Architecture*, MCGILL-Queen's University Press, 2007, σελ. 128

¹⁸⁸ Γαλάτη, Ματίνα, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από την τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού.]*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012, σελ. 97

¹⁸⁹ Το 17ο αιώνα ο Γάλλος ζωγράφος Nicolas Poussin (1594-1665) ζωγράφησε ένα από τους σημαντικότερους πίνακές του, γνωστό σαν «Οι ποιμένες της Αρκαδίας» ή "Et in Arcadia ego" (1647), που εκτίθεται στο Μουσείο του Λούβρου. Ο καλλιτέχνης είχε ήδη φιλοτεχνήσει πιο πριν (1629-1630) και έναν άλλον, λιγότερο γνωστό, πίνακα με το ίδιο θέμα, καθοδηγούμενος από έναν ιδιαίτερο κλασικισμό, βασιζόμενος στη σύνθεση του Guerzino, αλλάζοντας όμως διάφορα στοιχεία. Ο πίνακας του Poussin αντανάκλα μια μελαγχολική ενατένιση του θανάτου, επισημαίνοντας το γεγονός, ότι η επίγεια ευτυχία είναι μεταβατική και ότι ακόμα και ένα μέρος με ειρήνη και ευδαιμονία, κάποτε θα τελειώσει. Η ματαιότητα και το εφήμερο του επίγειου κόσμου και των πρόσκαιρων απολαύσεων και αγαθών φαίνεται να απηχεί το κεντρικό μήνυμα αυτής της επιγραφής. Στο δεύτερο πίνακα του Poussin, οι Αρκάδες ποιμένες στοχάζονται με νοσταλγία πάνω στην ιδέα ενός παρελθόντος καθαρής ομορφιάς. Φαίνεται ότι αυτό που τους θέτει σε σκέψη, είναι περισσότερο αυτός που κείται μέσα στο ταφικό μνημείο, ο οποίος κάποτε ζούσε μία παρόμοια ζωή με τη δική τους. Ο πίνακας του Λούβρου δεν αναπαριστά μια δραματική συνάντηση με τον θάνατο, αλλά μια ενατενιστική σκέψη πάνω στην σκέψη πάνω στην ιδέα της θνητότητας. Με την ερμηνεία του Poussin παρουσιάζονται οι τομές που συμβαίνουν σε αυτή τη θεματική του Αρκαδικού θέματος. Ο θάνατος υποβάλλεται από τον τάφο του Δαφνίδος έτσι όπως παρουσιάζεται στην 5η Εκλογή του Βιργιλίου. Ο πίνακας του Poussin φαίνεται να σχετίζεται με το έργο του Sanhazario στο οποίο περιγράφεται ο «Ιάφος στην Αρκαδία» ως μια μελαγχολική αναφορά σε έναν τόπο, όπου κάποιος έζησε κάποτε και σήμερα αναπαύεται σε αυτό το μέρος, στους λόφους της Τοσκάνης. (Δούκα, Ελπίς Αφροδίτη, *Αρκαδικά Ίχνη στο Δυτικό Τοπίο*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2017, σελ. 49-50)

¹⁹⁰ Δούκα, Ελπίς Αφροδίτη, *Αρκαδικά Ίχνη στο Δυτικό Τοπίο*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2017, σελ. 64

¹⁹¹ Ό.π.

¹⁹² Μωραϊτης, Κωνσταντίνος, *Η Τέχνη του Τοπίου: Πολιτιστική επισκόπηση των νεωτερικών τοπιακών θεωρήσεων και διαμορφώσεων*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015, σελ. 225

¹⁹³ Ό.π., σελ. 338

¹⁹⁴ Ό.π., σελ. 340

Σε αυτή τη νέα κουλτούρα του νεκροταφείου, ο θάνατος θεωρήθηκε πλέον ως ένας αιώνιος ύπνος ή ανάπαυση, παρά το μεταβατικό στάδιο μεταξύ της ζωής στη γη και ενός άλλου κόσμου, που υποστηρίζεται από τις αρχές της επίσημης χριστιανικής θρησκείας. Ο θάνατος ως μορφή ύπνου ή λήθης, μετά από μια ζωή αγώνα και αυτοπραγμάτωσης, αποτέλεσε μέρος της ρομαντικής παγκόσμιας εικόνας.¹⁹⁵

Οι αρχές που ακολούθησε το Père Lachaise, του οποίου η γέννηση συνδέθηκε άρρηκτα με την ειδυλλιακή περιοχή της Αρκαδίας, δεν θα μπορούσαν να μην βρίσκουν εφαρμογή στο ίδιο το ελληνικό τοπίο. Στο Α' Νεκροταφείο Αθηνών, παρ' ότι δεν μας είναι γνωστά σχέδια τα οποία αναπαριστούν τοπιακές διαμορφώσεις και φυτεύσεις, είναι εμφανές ότι η φύση έπαιξε σημαντικό ρόλο, με τις πλούσιες δενδροφυτεύσεις να λαμβάνουν χώρα μετά την ίδρυσή του. Βέβαια, δεν γνωρίζουμε κατά πόσο έγινε χρήση μεγάλης ποικιλίας φυτών, όμως φαίνεται πως τα κυπαρίσσια, τα οποία είχαν τις ρίζες τους στους αρχαίους ελληνικούς μύθους,¹⁹⁶ κατείχαν τον κυρίαρχο ρόλο στη σύνθεση. Ο συνδυασμός ελληνική φυσιογνωμίας και του διαθέσιμου φυσικού κάλλους συγκρότησαν έναν ουτοπικό χαρακτήρα για το ελληνικό τοπίο, ο οποίος εκφράστηκε έντονα μέσα από το Α' Νεκροταφείο Αθηνών, στο οποίο η φύση δημιουργεί μια παραδεισένια ατμόσφαιρα.

Από την άλλη πλευρά, το κοιμητήριο της Αναστάσεως ακολούθησε μια πιο συγκρατημένη θέση ως προς την σχέση του αστικού στοιχείου με το νατουραλιστικό. Οι φυτεύσεις ακολουθούσαν την αυστηρή ορθοκανονική οργάνωση του χώρου, με την γραφικότητα και την ελευθερία που χαρακτηρίζαν τους αγγλικούς κήπους, να μην είναι άμεσα ορατές στον χώρο αυτό. Παρ' όλα αυτά, η φύση είναι παρούσα σε κάθε σημείο του κοιμητηρίου, με τα χαρακτηριστικά δέντρα και φυτά της νεκρικής αρχιτεκτονικής, να περιστοιχίζουν κάθε χάραξη και διαδρομή, ανεξάρτητα από την σημασία της. Το νεοκλασικό ιδεώδες συνδυασμένο με την φύση, εκφράζει την νοσταλγία και την ρομαντική εικόνα ενός αστικού χώρου με μνημεία «πνιγμένα μέσα στο πράσινο».¹⁹⁷

¹⁹⁵ Parcell, Stephen, Perez-Gomez, Alberto, *Chora Five, Intervals in the Philosophy of Architecture*, MCGILL-Queen's University Press, 2007, σελ. 128

¹⁹⁶ Σύμφωνα με τη μυθική παράδοση ο Κυπάρισσος ήταν ένας όμορφος νέος από την Κέα, ο οποίος ήταν αγαπημένος του Απόλλωνα. Σύντροφός του είχε ένα εξημερωμένο ιερό ελάφι. Μία καλοκαιρινή μέρα, ενώ το ελάφι κοιμόταν ξαπλωμένο στον ίσκιό, ο Κυπάρισσος το σκότωσε από απροσεξία με ένα ακόντιο. Ο νέος γεμάτος απελπισία, θέλησε να πεθάνει. Ο Απόλλωνας μάταια προσπάθησε να μεταπείσει τον αγαπημένο του Κυπάρισσο, αλλά εκείνος απαρηγόρητος ήθελε να δώσει τέλος στη ζωή του. Ο θεός λυπήθηκε τον πονεμένο νέο και αποφάσισε να τον ανακουφίσει από τη δυστυχία του. Έτσι τον μεταμόρφωσε σε κυπαρίσσι από το οποίο αιώνια θα βγαίνουν τα πένθιμα δάκρυα σαν σταγόνες. Η σουβλερή μύτη του κυπαρισσιού που καρφωνόταν στον ουρανό, θα θύμιζε το ακόντιο με το οποίο πέθανε το ιερό ελάφι. Οι αρχαίοι Έλληνες, σε ένδειξη πένθους, κρεμούσαν κλωνάρια κυπαρισσιού έξω από τις πόρτες τους μετά από το θάνατο ενός αγαπημένου προσώπου. Επίσης, στόλιζαν με αυτά τα σώματα των νεκρών τους ή έκαιγαν πάνω σε αυτά τις νεκρικές σωρούς.

Πηγή: <http://www.mixanitouxronou.gr/giati-fitevousn-kiparissia-sta-nekrotafia-gia-tous-archeous-ellines-itan-to-dentro-tis-thlipsis-ke-i-christiani-pistevoun-oti-to-dentro-enoni-ti-gi-me-ton-ourano-i-alithia-isos-vrskete-allou/>

¹⁹⁷ Ariès, Philippe, *Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου. Ο εξαγριωμένος θάνατος II*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1999, σελ. 356

Εικόνα 115: Τα ταφικά μνημεία εναρμονίζονται με τη φύση και ενώνονται με το τοπίο στο Α' Νεκροταφείο της Αθήνας

Εικόνες 116, 117, 118: Ταφικά μνημεία του κοιμητηρίου της Αναστάσεως «βυθισμένα» στο πράσινο: εργαλείο δημιουργίας ενός γαλήνιου τοπίου των νεκρών

_Εικόνες 119, 120, 121: Οι διαφορετικοί ρυθμοί και επιρροές των ταφικών μνημείων και του διακόσμου τους στο κοιμητήριο του Père Lachaise (1900)

_Τα ταφικά μνημεία και ο γλυπτός διάκοσμος

Η σύλληψη του κοιμητηρίου ως αστικό πάρκο Père Lachaise, υπογραμμιζόταν από την σχέση μεταξύ του φυσικού τοπίου και των ταφικών μνημείων, ως στοιχεία αστικότητας. Η τέχνη συνυπήρχε της φύσης, με την πρώτη να επικρατεί της δεύτερης με την πάροδο του χρόνου. Το νεκροταφείο του Père Lachaise είχε την εικόνα ενός υπαίθριου μουσείου ή γλυπτοθήκης,¹⁹⁸ με σημαντική αισθητική αξία στην Ρομαντική Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα. Τα πρώτα ταφικά μνημεία άρχισαν να συγκεντρώνονται στις ομαλές αλές. Η άποψη του Brongniart για το κοιμητήριο βάσει των σχεδίων του, παρουσίαζε τύμβους και μνημεία να «υπογραμμίζουν» τις δύο κύριες αλές, οδηγώντας στην κεντρική πυραμίδα, όπως επίσης και μνημεία στη βάση της.¹⁹⁹ Με την πάροδο των χρόνων επιθυμία για επιβλητικότερους και μνημειακότερους τύμβους, απέφερε νέα μνημεία σαν μετάδοση ενός νέου μεγαλείου στο χώρο και σαν ματαιόδοξη επίδειξη. Η μορφή τους έγινε μεγαλύτερη, και ταυτόχρονα ένας νέος τύπος τύμβου, ο οικογενειακός τάφος-κρύπτη στο σχήμα του μαουσωλείου, έγινε δημοφιλής.²⁰⁰ Σχεδόν κάθε μνημείο, ανεξαρτήτως του τύπου του περιβαλλόταν από έναν περίβολο με σαφή οριοθέτηση και πυκνή φύτευση από θάμνους και λουλούδια.

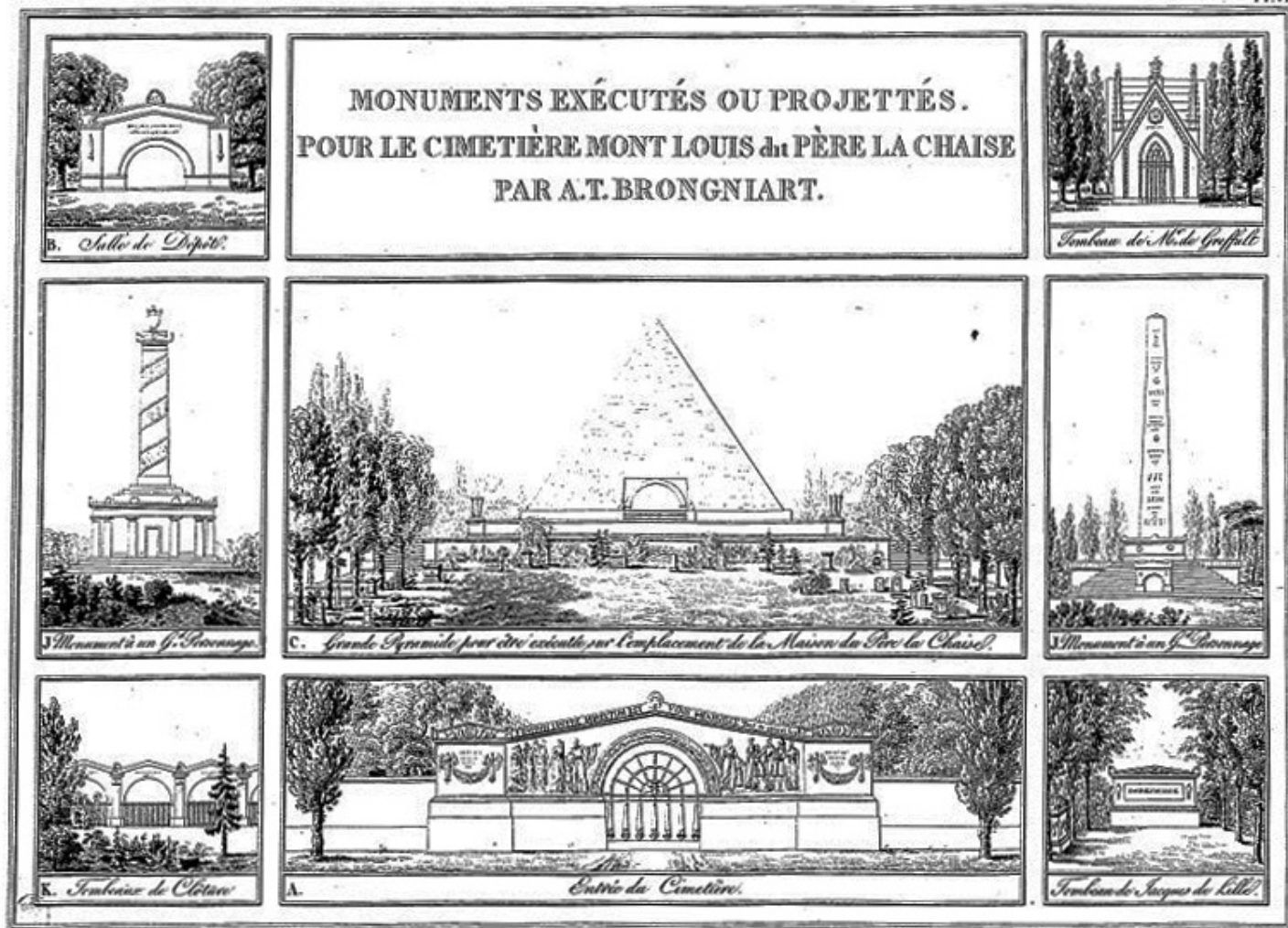
Ο γλυπτικός διάκοσμος ήταν εμπνευσμένος από χιλιάδες χρόνια ιστορίας, με παραδείγματα που περιελάμβαναν πυραμίδες, τύμβους και άλλα αρχέτυπα που αντιπαρατέθηκαν σε μεγάλο βαθμό με το βουκολικό τους περιβάλλον. Στόχος τους δεν ήταν απλώς να απεικονίσουν τις κοινωνικές προτιμήσεις, αλλά και να προκαλέσουν δέος και της κατάπληξη στη γη των νεκρών.²⁰¹ Στοιχεία αλληγορίας εντοπιζόνταν στα αγάλματα που αναπαριστούσαν το θάνατο ή και αγγέλους, καθώς και σε συμβολισμούς, όπως κουκουβάγιες, μέλισσες, κώνους πεύκου, και στεφάνια, καθένα από τα οποία αντιπροσώπευε τη σοφία της αιωνιότητας και την αρμονία της φύσης. Το *memento mori* αντηχούσε ακόμη σε τάφους με επιτύμβιες στήλες και γλυπτά αγάλματα που συμβόλιζαν μια ζωή που εξαφανίζεται

¹⁹⁸ Κουμαριανού, Μαρία, Ανθρωπολογική και πολιτιστική αξιοποίηση του ιερού χώρου. Το παράδειγμα του Α' Νεκροταφείου Αθηνών και του Βρετανικού Νεκροταφείου Κέρκυρας, http://library.tee.gr/digital/books_notee/book_59509/book_59509_koumarianou.pdf

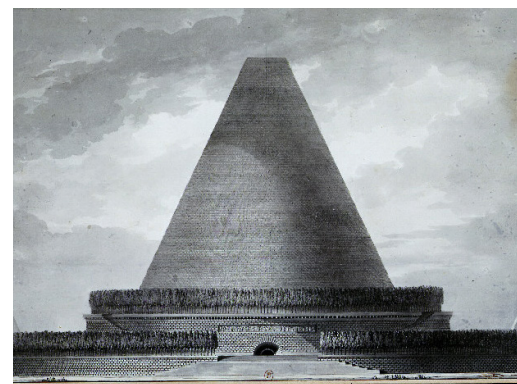
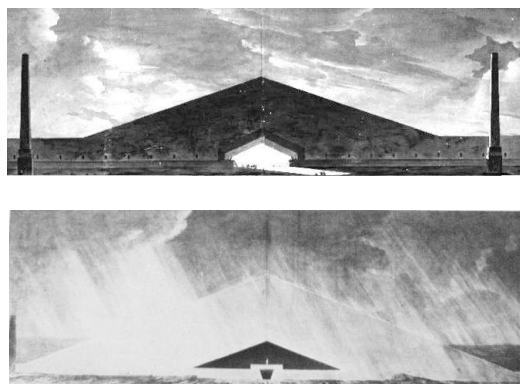
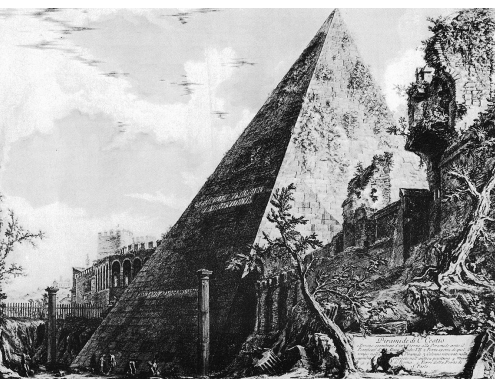
¹⁹⁹ Μεντζίνη, Μαρίλνα, Οι πόλεις των νεκρών, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 117

²⁰⁰ Ό.π., σελ. 119

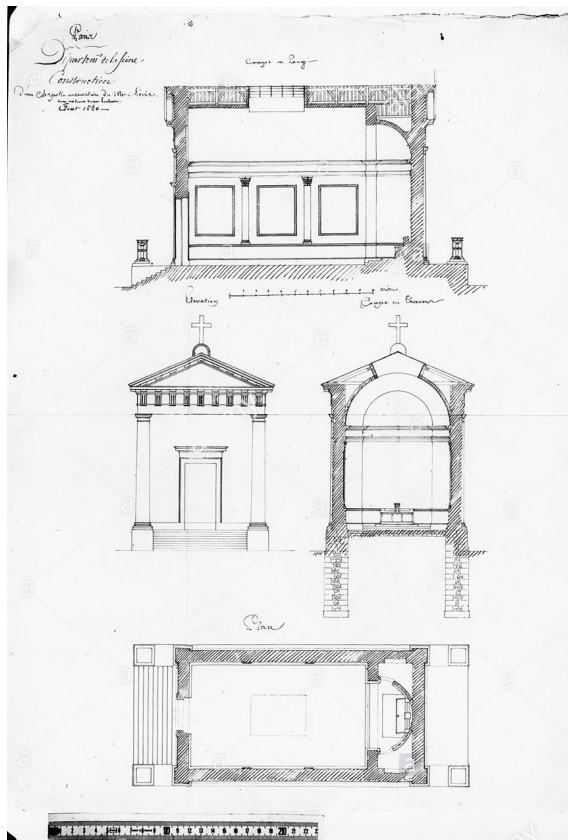
²⁰¹ *City of Immortals: Père Lachaise Cemetery Map and Resources*, κείμενο στο διαδίκτυο, πηγή: <https://cityofimmortals.com/design/>

Εικόνα 122: Μνημεία, υλοποιημένα και μη, του κοιμητηρίου του Père Lachaise, σχέδια του Alexandre - Théodore Brongniart

Εικόνα 123: Η πυραμίδα του Cestius στο Προτεσταντικό Κοιμητήριο της Ρώμης (1738), γκραβούρα του 18ου αιώνα
Εικόνες 124, 125, 126: Σχέδια για είσοδο κοιμητηρίου (1785) και για κενοτάφιο (1786) του ουτοπιστή Etienne - Louis Boullée

Εικόνα 127: Το υλοποιημένο νεοκλασικό παρεκκλήσι στην θέση της κεντρικής πυραμίδας του Père Lachaise, σχέδιο του αρχιτέκτονα Étienne-Hippolyte Godde (1820)

πολύ σύντομα.²⁰² Οι επιρροές από τις ιδεολογικές και σχεδιαστικές αρχές διαφόρων ειδών επιτύμβιας τέχνης (γοθικοί τάφοι, θάλαμοι ταφής του Haussman, αρχαία μαυσωλεία) εντοπίζονταν, όπως και η επιλογή του νεοκλασικού στίλ, με πλήθος ελληνορωμαϊκών στοιχείων χαρακτηριζόμενα από απλότητα, κλασικότητα,²⁰³ και σκαλιστό διάκοσμο. Στον υπαίθριο χώρο ταφής κυριαρχούσαν υλικά, όπως η πέτρα και το μάρμαρο, τα οποία ενίσχυαν την αστικότητα, αλλά και την συμβολική διάσταση του κοιμητηρίου. Η «νεκρή», «συμπυκνωμένη» φύση των υλικών αυτών προσέδιδε την έννοια της αιωνιότητας και του άφθαρτου²⁰⁴ και αποτελούσε την προσπάθεια ένωσης με την γη και το φυσικό τοπίο.

Η επιθυμία για έντονο συμβολισμό και μνημειακότητα στο κοιμητήριο συμπυκνώνεται στη δημιουργία του κεντρικού παρεκκλησίου με την μορφή πυραμίδας.²⁰⁵ Τα σχέδια της πυραμίδας του Brongniart στο Père Lachaise, εμπνεύστηκαν και επηρεάστηκαν πιθανότατα από το Προτεσταντικό Κοιμητήριο της Ρώμης, το οποίο αναπτύχθηκε στους πρόποδες της Πυραμίδας του Cestius.^{206 207} Το ίδιο στοιχείο εντοπίζεται και στα ουτοπικά σχέδια των κοιμητηρίων του εμπνευστή του Brongniart, Etienne-Louis Boullée, με την γιγαντιαία πυραμίδα, σαν ενσωμάτωση της φύσης και της διαχρονικότητάς της, να προσφέρει μια εικόνα αθανασίας και αντίστασης στην καταστροφή του χρόνου. Η στατικότητα και η κυριαρχία της μάζας του απόλυτα γεωμετρικού σχήματός της, αποτελούσε ένα όραμα για την κατανόηση της ανθρωπίνης υπόστασης και μία αντανάκλαση της κοσμικής τάξης

²⁰² Gough, Andrew, *Memento Mori: The story of London's Elysian Fields*, άρθρο στο διαδίκτυο, 2010,

πηγή: https://andrewgough.co.uk/articles_memento/

²⁰³ *La projet de Brogniart (1813)*, κείμενο στο διαδίκτυο,

πηγή: <http://perelachaisehistoire.fr/le-projet-de-brongniart-1813/>

²⁰⁴ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 210

²⁰⁵ Μετά το θάνατο του Brongniart, ο διάδοχός του στο σχεδιασμό του Père Lachaise, Hippolyte Godde, έκτισε αντ' αυτού ένα κλασικό παρεκκλήσι σε μικρότερο μέγεθος. (Etlin, Richard, *Symbolic Space, French Enlightenment Architecture and Its Legacy*, University of Chicago Press, 1994, σελ. 169)

²⁰⁶ Το αρχαίο αυτό Ρωμαϊκό νεκρικό μνημείο εικονίζεται κατ' επανάληψη στα σχέδια για ιδανικά κοιμητήρια σ' όλο το 18^ο αιώνα, με την πιο παλιά γνωστή ταφή εκεί να χρονολογείται από το 1738. (Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 119)

²⁰⁷ Οι επιρροές από το αιγυπτιακό μοτίβο, όπως και από παρόμοια σχέδια στη Ρώμη δήλωναν ότι κάθε νεκροταφείο όφειλε να έχει «μια μεγάλη πυραμίδα ρουστίκ αρχών». Το Père Lachaise ήταν το πρώτο που υιοθέτησε το νέο ήθος του σχεδιασμού και χαρακτήρισε μια πληθώρα σχεδίων της πυραμίδας. (Gough, Andrew, *Memento Mori: The story of London's Elysian Fields*, άρθρο στο διαδίκτυο, 2010,

πηγή: https://andrewgough.co.uk/articles_memento/)

και της άχρονης, χθόνιας και πρωτογενούς φύσης.²⁰⁸

Η κλασική αρχαιότητα, που εκφράστηκε έντονα μέσα από το νεοκλασικό ιδεώδες, ενσαρκώθηκε πλήρως στα αριστουργήματα της νεότερης ελληνικής γλυπτικής και των μνημείων που φιλοξενεί το Α' Νεκροταφείο Αθηνών. Το πεντελικό μάρμαρο, που συναντάται σχεδόν σε όλα τα ταφικά μνημεία, η αυστηρή γεωμετρία, οι ορθές αναλογίες, η αρμονία, η τέχνη και η φύση δημιουργούν ένα αρμονικό περιβάλλον κατάλληλο για περισυλλογή και ανάκληση της μνήμης. Τα ανυπολόγιστης καλλιτεχνικής αξίας έργα - τα ταφικά μνημεία, οι επιτύμβιες στήλες, τα αγάλματα- που συνέβαλαν στην καθιέρωση του κοιμητηρίου του Père Lachaise ως υπαίθριας γλυπτοθήκης, συμβαδίζοντας με την αρχαία κλασική τέχνη και συμπυκνώνοντας το ελληνικό ιδεώδες, έλαβαν τη δική τους μορφή στο Α' Νεκροταφείο της Αθήνας και το μετέτρεψαν σε ένα απόκοσμο, «σιωπηλό» μουσείο.

Ο έντονος και κυρίαρχος σε ολόκληρο τον χώρο συμβολισμός, μέσω της γλυπτικής και των μνημείων, αλλά και η αίσθηση του αστικού τοπίου, αποτελούσαν γνωρίσματα διακριτά σε όλα τα κοιμητήρια του 19^{ου} αιώνα. Η κυρίαρχη θέση που κατείχε όμως η προβολή του νεοκλασικού ιδεώδους μέσα από τα στοιχεία του χώρου ήταν διακριτή όπως στο Α' Νεκροταφείο των Αθηνών και σε αυτό της Αναστάσεως του Πειραιά. Οι επιρροές από διαφορετικά είδη τέχνης εντοπιζόνταν και εδώ όπως και στο Père Lachaise, με την κλασική αρχαιότητα παρ' όλα αυτά να κυριαρχεί στο χώρο. Η μίμηση του αρχαίου ελληνικού ναού ως ιδανικού τύπου, της φύσης του κλασικισμού γενικότερα,²⁰⁹ αλλά και της τάξης και της αρμονίας που τον διέκρινε, αναδυόταν από τον γεωμετρικό χαρακτήρα, τις συνεχείς γραμμές και η γυμνή επιφάνεια των ταφικών μνημείων (κιβώρια, τάφοι με μορφή αρχαίου ναΐσκου, επιτύμβιες στήλες). Τις μορφές των μνημείων ερχόταν να ενισχύσει ο νεοκλασικός γλυπτικός χαρακτηριζόμενος από γεωμετρική οργάνωση, πυραμοειδή ιεράρχηση των όγκων, συμμετρία και σωστές αναλογίες. Ο στόχος των γλυπτών ήταν ιδεαλιστικός και προσπαθούσε να αποδώσει το «αιώνιο», χωρίς να περιγράφει με λεπτομέρειες τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της πραγματικότητας.²¹⁰

Εικόνα 128: Νεκροταφείο της Αναστάσεως. Μνημεία και ταφικός διάκοσμος ως συμβολισμός της αιωνιότητας και της αρμονίας της φύσης

Εικόνα 129: Νεκροταφείο της Αναστάσεως. Ταφικά μνημεία με άμεση επιρροή από αρχαία αρχέτυπα (πυραμίδες) και σχεδιαστικές αρχές (νεοκλασικός ρυθμός) και κύριο υλικό το μάρμαρο και την πέτρα, δημιουργούν ένα έντονα συμβολικό και βουκολικό περιβάλλον

²⁰⁸ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 98

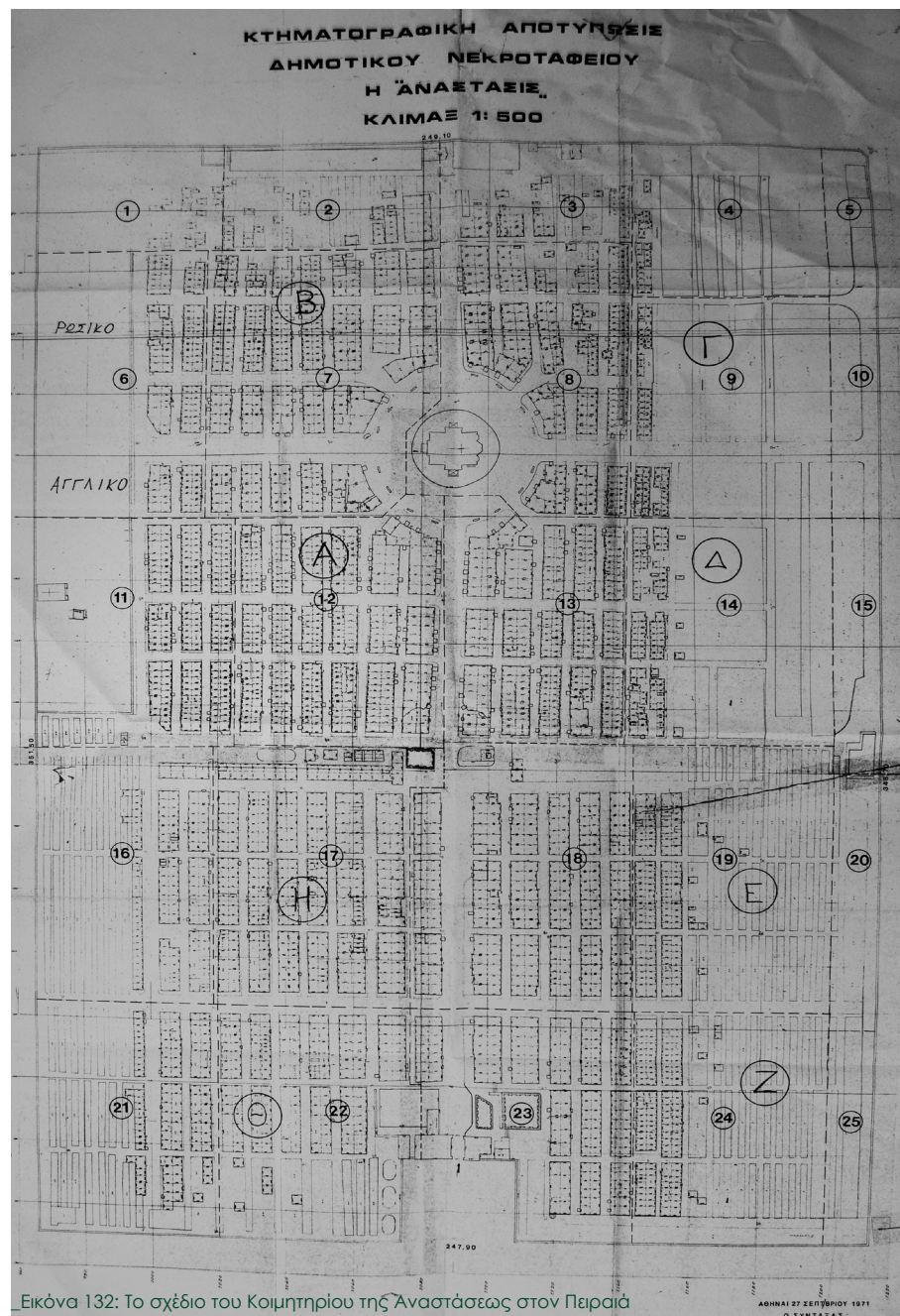
²⁰⁹ Γκιούλη, Βασιλική, *Τυπολογίες και κατασκευαστικά συστήματα νεοκλασικής αρχιτεκτονικής στο Ναύπλιο*, Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα, 2008, σελ. 14-15

²¹⁰ Πετρίδου, Βασιλική, Ζιρώ, Όλγα, *Τέχνες και αρχιτεκτονική από την αναγέννηση έως τον 21ο αιώνα*. [ηλεκτρ. βιβλ.], Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015

Εικόνα 130: Τα ταφικά μνημεία στο Α' Κοιμητήριο της Αθήνας δε διαφέρουν σε πολλά από αυτά που κόσμούν το κοιμητήριο Père Lachaise

«... Ο νεκρός ήταν ο πρώτος, που είχε ένα σταθερό κατάλυμα, έναν τόπο, που οι ζωντανοί μπορούσαν να επισκεφθούν συχνά τους προγόνους τους...[...]...έτσι η Πόλη των Νεκρών είναι ο πρόδρομος, σχεδόν ο πυρήνας κάθε πόλης.»²¹¹

Οι ιστορικές μελέτες καταδεικνύουν μια σταθερή γραμμή που συνδέει άρρηκτα την πόλη και τη νεκρόπολη και υφίσταται διαχρονικά σε διαφορετικούς γεωγραφικούς και πολιτισμικούς χώρους. Άλλωστε, σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό και οργανωμένο αστικό χώρο η δημιουργία ενός τόπου νεκρών έρχεται ως φυσικό επακόλουθο του τόπου των ζώντων και έτσι, ο ελλαδικός χώρος δε θα μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση.

Ιδιαίτερα το 19^ο αιώνα, το αστικό κοιμητήριο αποτέλεσε κύριο συστατικό στοιχείο στο δίκτυο των δημόσιων χώρων της πόλης. Η φιλοσοφική θεώρηση του θανάτου του 19^{ου} αιώνα, που μετέβαλλε εξ' ολοκλήρου τη μακάβρια και σκοτεινή, μεσαιωνική προσέγγιση, είχε ως αποτέλεσμα η νεκρόπολη να βρεθεί υπό το πρίσμα του Τοπίου Ανάπαυσης και να αποκτήσει μια περισσότερο αστική σχέση με την πόλη.

_το νεοκλασικό κοιμητήριο και η σχέση με την πόλη

Ο τρόπος με τον οποίο, τα χαρακτηριστικά του ορισμού μίας πόλης μεταγράφονται στον σχεδιασμό του κοιμητηρίου της, υποδεικνύει εύγλωττα το βαθμό της ποιότητας των αξιών που τη διέπουν.²¹²

Στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα, οι κοιμητηριακοί χώροι ακολουθώντας τα πρότυπα των νεοκλασικών πόλεων, σχεδιάζονταν με στόχο να συμβολίσουν την αναγέννηση της χώρας και τον προσανατολισμό της προς τα δυτικά πρότυπα, να τιμήσουν την κλασική αρχαιότητα και να προωθήσουν έναν νέο αστικό χώρο που θα εξέφραζε την κοινή εθνική ταυτότητα.

Στο Α' Κοιμητήριο Αθηνών συμποσούνται όλα εκείνα τα στοιχεία που το κατέστησαν μικρογραφία μιας ανεκπλήρωτης πρωτεύουσας. Η νεκρόπολη σχεδιάστηκε, όπως ακριβώς και η Αθήνα των Κλεάνθη και Schaubert, σύμφωνα με τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα και σαν μια καταπράσινη νεοκλασική πόλη, μία κηπούπολη, με όλους τους

²¹¹ Mumford, Lewis, *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*, Harcourt, Brace&World, Νέα Υόρκη, 1961

²¹² Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 5

συμβολισμούς που το γραφικό τοπίο (picturesque) μπορεί να προσδώσει.²¹³ Η δομή αυτού του τόπου νεκρών αποκτά αστικό χαρακτήρα. Περικλείεται, οργανώνεται με χαράξεις, κύριους και δευτερεύοντες άξονες, δημιουργώντας διαδρομές, διαχωρίζεται σε συνοικίες και γειτονιές επιφανών ή αφανών προσώπων, αποκτά κατοικίες και μνημεία και γίνεται ο απόλυτος τόπος, καθώς η φύση λαμβάνει όχι μόνο καλλωπιστικό αλλά και λυτρωτικό χαρακτήρα.

Με αντίστοιχους χειρισμούς αλλά με εντονότερη αυστηρότητα, το Κοιμητήριο της Αναστάσεως του Πειραιά παρουσιάζει δομή ανάλογη της σχεδιαζόμενης πόλης - λιμανιού από τους Κλεάνθη και Schaubert του νεοσύστατου Κράτους με ορθοκανονικές χαράξεις, διαμορφώσεις περιοχών, δημόσιους και «ιδιωτικούς» χώρους, καθώς και πληθώρα κατασκευών και μνημείων που ανταγωνίζονται σε μεγαλοπρέπεια αυτά του αστικού χώρου.²¹⁴

Τα νεοκλασικά νεκροταφεία δεν αποτελούν μονάχα τη συμβολική αντανάκλαση της πόλης των ζωντανών, αλλά και τη μορφολογική, αφού διαμορφώθηκαν στα πρότυπα ενός επιδιωκόμενου ουτοπικού σχεδιασμού για την Αθήνα και τον Πειραιά. Ως καθρέφτης της πόλης δομήθηκαν όπως εκείνες, με συμμετρία και χωρική ρυθμική ανάπτυξη.²¹⁵ Διαφαίνεται πως η ομοιότητα αυτή πήγασε από την ανάγκη εδραίωσης μιας εθνικής ταυτότητας, διαμορφωμένης στο αρχαίο ελληνικό μοτίβο και στο πρότυπο της αναβίωσης του κλασικού κόσμου στα πλαίσια του ελληνικού έθνους. Συγκεκριμένα, η περιτοίχιση των κοιμητηρίων, η διατήρηση της ακτινωτής διάρθρωσης, η συμμετρική και αυστηρή -σύμφωνα με το ιπποδάμειο σύστημα- οργάνωση των συνοικιών, ο εμπλουτισμός και ευπρεπισμός του τόπου με φύτευση και η τοποθέτηση μνημάτων στα πρότυπα της κλασικής αρχαιότητας, μαρτυρούν μια επιθυμητή υποταγή στην εξευρωπαϊσμένη, αλλά κατά τα άλλα πιστή στην ελληνικότητα, πόλη.

²¹³ Παπαδοπούλου, Ευδοξία, *Πολιτική διαχείριση του νεοκλασικισμού στο ελληνικό βασίλειο: 19^{ος} αιώνας*, Διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, επιβλέπων: Παπαγεωργίου Στέφανος, Αθήνα, 2014, σελ. 300

²¹⁴ Κουμαριανού, Μαρία, *Η αντίληψη του θανάτου μέσα από μία σημειολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση του αστικού νεκροταφειακού χώρου*, Διδακτορική διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2007, σελ. 31

²¹⁵ Ζιρώ, Όλγα, *Το Επιτύμβιο Ανάγλυφο στη Νεοελληνική γλυπτική, 1830-1900, η Αφήγηση των μορφών*, Διδακτορική διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Φιλοσοφική Σχολή, Αθήνα 2013, σελ. 17

*_η απόδοση του νεοκλασικού χαρακτήρα στα ελληνικά κοιμητήρια
του 19ου αιώνα*

Όπως είναι φανερό, τον 19^ο αιώνα στη Ελλάδα, το περιβάλλον επιβάλλει το **νεοκλασικισμό**. Ποτέ όμως ως αντιγραφή ή μίμηση, αλλά ως επαναπροσδιορισμός των δεδομένων που γέννησαν τον κλασικισμό πριν από αιώνες στον ίδιο αυτό γεωγραφικό χώρο.²¹⁶ Ο νεοκλασικισμός, μέσω των αρχών στις οποίες υπακούει -στη διάταξη, τη διακόσμηση, τη χάρη, την ενάργεια, την αληθοφάνεια, την υψηλοφροσύνη, την ευγένεια- παίρνει διάφορες μορφές τόσο στην πόλη όσο και στον μικρόκοσμο των νέων νεκροταφειακών χώρων, τόσο στην Αθήνα όσο και στον Πειραιά. Από την πολεοδομική -αν μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε- οργάνωση του νεκροταφείου μέχρι την αισθητική διάνθισή του, ο νεοκλασικισμός βρίσκεται σε απόλυτο μεγαλείο.

Ο χαρακτηρισμός του Α' Νεκροταφείου άλλωστε ως υπαίθριας γλυπτοθήκης, μαρτυράται από εκείνη την περίοδο. Το νεοκλασικό μορφοπλαστικό ιδίωμα, το οποίο υιοθετούν τα πολυάριθμα γλυπτά του νεκροταφείου λόγω της αισθητικής επιταγής του καιρού τους, τελικά ορίζεται ως το ιδανικότερο και πλέον προσιδιάζον για το περιεχόμενο που εκφράζουν.²¹⁷ Έτσι ο τόπος αυτός αποτελεί παράδειγμα της λειτουργίας του χώρου ως πολιτισμικό προϊόν με ιδεολογική φόρτιση, καθώς οι συμβολικοί υπαινιγμοί που γεφυρώνουν το παρελθόν με το παρόν κυριαρχούν, και ζητήματα ιστορίας, κοινωνικής μνήμης και ταυτότητας έρχονται στην επιφάνεια.²¹⁸

Ταφικά μνημεία και διάκοσμος ως μίμηση των αντιστοιχών της κλασικής Ελλάδας, ως προς το είδος αλλά και την μορφή, κοσμούν και το πρώτο νεοκλασικό κοιμητήριο του Πειραιά. Τα έργα τέχνης της κλασικής αρχαιότητας συντελούν το πρότυπο της θεωρητικής σκέψης, σύμφωνα με την οποία μέσα από τη μίμηση αυτών, η ανθρωπότητα θα μπορούσε να οδηγηθεί σε μια ηθική και πολιτική αναγέννηση, υιοθετώντας το μέτρο και τον κανόνα. Η αρχαία ελληνική τέχνη μέσω των χαρακτηριστικών αυτών, αντιπροσωπεύει τον «ιδανικό τύπο» απόδοσης της φύσης.²¹⁹

²¹⁶ Τζάμου, Κατερίνα, *Βασίλειος Κουρεμένος και ταφική αρχιτεκτονική: Τα όρια και οι υπερβάσεις του νεοκλασικισμού*, ανακοίνωση επιμέρους ενότητας έρευνας, Γραφείο Ερευνών Αρχιτεκτονικής της Ακαδημίας Αθηνών, σε συνεργασία με την ομότιμο καθηγήτρια του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ, σελ. 2

²¹⁷ Ζιρώ, Όλγα, *Το Επιτύμβιο Ανάγλυφο στη Νεοελληνική γλυπτική, 1830-1900, η Αφήγηση των μορφών*, Διδακτορική διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Φιλοσοφική Σχολή, Αθήνα 2013, σελ. 8

²¹⁸ Παπαδοπούλου, Ευδοξία, *Πολιτική διαχείριση του νεοκλασικισμού στο ελληνικό βασίλειο: 19^{ος} αιώνας*, Διδακτορική διατριβή, επιβλέπων: Παπαγεωργίου Στέφανος, Αθήνα, 2014, σελ. 278

²¹⁹ Πετρίδου, Βασιλική, Ζιρώ, Όλγα, *Τέχνες και αρχιτεκτονική από την αναγέννηση έως τον 21ο αιώνα*. [ηλεκτρ. βιβλ.], Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015

...η απόδοση του ουτοπικού χαρακτήρα στα νεοκλασικά κοιμητήρια

Παράλληλα με την αδιαμφισβήτητη επιρροή του σχεδιασμού των νεοκλασικών πόλεων και της αστικότητας που τα διακρίνει, τα ελληνικά νεοκλασικά κοιμητήρια δημιουργούνται ως επίγεια ιδανική εικόνα της αιωνιότητας, με το κατά τα άλλα **ουτοπικό πρότυπο του κοιμητηρίου του Père Lachaise** στο Παρίσι, να καταφέρνει να επηρεάσει σε πολλά τον μορφολογικό και συμβολικό σχεδιασμό τους.

Από την μία πλευρά, στο πρώτο νεοκλασικό κοιμητήριο της πρωτεύουσας όπως και στο πρότυπό του, εμφανίζεται ο συγκερασμός ομαλών και μη ομαλών στοιχείων, σύμφωνα με την θεωρία και την πρακτική της αρχιτεκτονικής τοπίου.²²⁰

Το κοιμητήριο της Αναστάσεως αντιθέτως, διατηρεί μόνο τα αυστηρά γεωμετρικά και συμβολικά χαρακτηριστικά του προτύπου του, συνδυασμένα με το φυσικό στοιχείο και τον έντονο γλυπτικό διάκοσμο. Το ανάγλυφο το οποίο επιτρέπει την ανάπτυξη ορθοκανονικών χαράξεων, νεοκλασικό ιδεώδες και η επιρροή και από το κοιμητήριο του Staglieno της Γένοβας, συντελούν στην διαφοροποίηση της μορφής του χώρου του νεκροταφείου του Πειραιά από αυτό του Père Lachaise αλλά και της πρωτεύουσας.

Αμφότεροι οι νεοκλασικοί νεκροταφειακοί χώροι εκφράζουν μια φανταστική σύλληψη της ιδεατής πόλης υλοποιημένη με την μορφή ενός συμπαγούς, συμπυκνωμένου και ομοιογενούς αρχιτεκτονικού συνόλου. Η διδακτική αξία του τόπου ταφής συνίσταται στη δυνατότητα συνύπαρξης μιας υλοποιημένης καλλιτεχνικής ενότητας με ένα σύστημα διαμεσολαβητικών αξιών, το οποίο λανθάνει μέσα στην επικοινωνία της ιστορικής μνήμης και του διακεκριμένου τοπίου,²²¹ καθιστώντας αντιληπτή την συνάφεια του πραγματικού με το ιδεατό. Όλα τα στοιχεία λαμβάνουν ουτοπικό χαρακτήρα και της δι' αυτών ένωσης με τη φύση επέρχεται η κάθαρση και η συμφιλίωση με το τέλος ή με τη μετάβαση.²²² Το κοιμητήριο μεταβάλλεται σε τόπο μέσα από την εγκαθίδρυσή του ως αρχιτεκτονικού συστήματος στο οποίο το φορτίο της μνήμης και του θανάτου ισορροπείται από δρόμους, υλικά και μορφές

²²⁰ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 117

²²¹ Μπίρης, Μ., *Α' Κοιμητήριο – Κλίμακες Αξιών για μια ολοκληρωμένη Διατήρηση*, ομιλία σε Ημερίδα υπό της αιγίδα του Δήμου Αθηναίων με θέμα: *Η προστασία των Μνημείων της Αθήνας – Α' Κοιμητήριο Αθηνών*, Αθήνα 13.12.2000

²²² Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 212

που εκρέουν μια βαθιά αίσθηση εγκόσμιας ζωτικότητας.²²³ Η φύση και ο ουρανός σχηματίζουν τη βάση ενός χώρου διαρκούσας συλλογικής μνήμης και ο βράχος, το μάρμαρο, ο γρανίτης, όντας «ανόργανα» υλικά αποδίδουν την έννοια της αιωνιότητας και του άφθαρτου. Υπό αυτή την έννοια, το κοιμητήριο - κήπος συνιστά ενσάρκωση της φύσης και απαρτίζεται από όλα εκείνα τα αρχέγονα σύμβολα που εν τέλει υποδεικνύουν την ένωση του ανθρώπου με το σύμπαν.

_ο χαρακτήρας του αστικού πάρκου στα νεοκλασικά κοιμητήρια

Η μετατροπή ενός νεκροταφείου σε αστικό κήπο δεν αποτελεί καινοφανή ιδέα.²²⁴ Η αισθητική και σημασιολογική αξία που έχει αποκτήσει ένας τόπος νεκρών, αποδόθηκε πρωτίστως στο κοιμητήριο Père Lachaise, του οποίου ο φυσικός και γλυπτικός πλούτος, το μετέτρεψαν σε νεκροταφείο-αστικό πάρκο. Η μορφολογία των χώρων αυτών καθιστά την εξασφάλιση της «ιερότητας» που απαιτεί το κοιμητήριο, πιο εύκολη, καθώς η ένταξή τους στο φυσικό περιβάλλον συνδέει τον ιερό χώρο με τα φυσικά στοιχεία. Η γραφικότητα βρίσκεται εδώ σε όλο της το μεγαλείο, αφού η φύση αφήνεται αναλλοίωτη να κυριαρχεί. Η ταφική τέχνη, συμβάλλει στην υπογράμμιση του χαρακτήρα της «ιερότητας», στηριζόμενη στους συμβολισμούς, τα μηνύματα, την εξασφάλιση της αιωνιότητας μέσω της μνημειακότητας και της υψηλής αισθητικής.

Το Α' Νεκροταφείο της Αθήνας, ακολουθώντας τις επιταγές της εποχής χαρακτηρίστηκε, από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσής του, η μεγαλύτερη υπαίθρια γλυπτοθήκη της Ελλάδας. Ενσαρκώνει το νεοκλασικό μεγαλείο, που αποδίδεται με πειθαρχία και σεβασμό στις μορφές των γλυπτών του, και σε συνδυασμό με τη φύση μετατρέπεται σε παραδεισένιο τοπίο που το καθιστά ένα μικρής κλίμακας αστικό πάρκο, το οποίο δεν μοιάζει να βρίσκεται εντός του αστικού ιστού της πόλης, παρ' όλο που έχει άμεση σχέση με αυτήν.

Η σχέση αυτή του φυσικού και ανθρωπογενούς στοιχείου είναι αισθητή και το νεκροταφείο της Αναστάσεως του Πειραιά, με ταφικά μνημεία και σύμβολα της αιωνιότητας και του νεοκλασικισμού, να εναρμονίζονται με το περιβάλλον. Η σύλληψη του κοιμητηρίου σαν το διάμεσο της ένωσης και της επιστροφής στην αιώνια μητέρα – Φύση, μέσω του γεγονότος του θανάτου του ανθρώπου, οδηγεί σε ένα τέτοιο σχεδιασμό, έτσι ώστε το πράσινο και ο ουρανός να σχηματίζουν τη

²²³ Ο.π. σελ. 211

²²⁴ Νεκροταφείου Αθηνών και του Βρετανικού Νεκροταφείου Κέρκυρας, Άρθρο στο διαδίκτυο, πηγή: http://library.tee.gr/digital/books_notee/book_59509/book_59509_koumariou.pdf

βάση ενός νέου χώρου διαρκούσας συλλογικής μνήμης.²²⁵ Το στοιχείο αυτό που απουσιάζει και, κατά κάποιο τρόπο, διαφοροποιεί το κοιμητήριο του Πειραιά από το πρότυπό του αλλά και από το Α' Κοιμητήριο, είναι η σύνθεση του χώρου ως ένα αγγλικό πάρκο, με την ελευθερία και το φυσικό στοιχείο να κυριαρχούν. Το πράσινο εμφανίζεται με γραμμικές διαμορφώσεις που συνοδεύουν και υπογραμμίζουν τις διαδρομές και τις ορθοκανονικές χαράξεις του σχεδίου. Την διάκριση αυτή επιφέρει η ύπαρξη, όπως αναφέρθηκε, ενός δεύτερου προτύπου για το κοιμητήριο της Αναστάσεως, αλλά κυρίως η έντονη παρουσία των νεοκλασικών αρχών στο επίπεδο του σχεδιασμού. Η αυστηρή γεωμετρία διέπει και τα στοιχεία της τοπιακής σύνθεσης, με την φύση να συνεχίζει όμως να αποτελεί την συμβολική τελειότητα του κόσμου. Το ελληνικό Τοπίο αποβαίνει εξιδανικευμένο υπόδειγμα των τοπιακών απόψεων, δηλώνοντας την ευδαιμόνα Αρκαδία, ενώ ακολουθεί και συμπληρώνει την εμβληματική πολιτιστική παρουσία του νεοκλασικισμού.²²⁶

Τα νεοκλασικά κοιμητήρια βρίσκονται στο μεταίχμιο της πραγματικής και της ιδανικής αντίληψης για την πόλη. Αποτελούν έκφραση της ίδιας της κοινωνίας σε τελειοποιημένη μορφή, έναν υλοποιημένο είδος καθρέφτη των αξιών και της κοινωνίας. Συνεπώς, ως ένα είδος μεικτής, ενδιάμεσης εμπειρίας²²⁷ εμπεριέχουν τόσο χαρακτηριστικά και επιρροές από την υλοποιημένη αστική πραγματικότητα αλλά και από τα ουτοπικά ιδεώδη της εποχής.

²²⁵ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004, σελ. 210

²²⁶ Μωραΐτης, Κωνσταντίνος, *Η Τέχνη του Τοπίου: Πολιτιστική επισκόπηση των νεωτερικών τοπιακών θεωρήσεων και διαμορφώσεων*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015, σελ. 329

²²⁷ Foucault, Michel, *Ομιλίες και Γραπτά 1984, Περί αλλοτινών χώρων* (διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών, 14 Μαρτίου 1967). *Architecture, Mouvement, Continuité*, τεύχος 5ο, Οκτώβριος 1984, σελ. 46-49

Βιβλιογραφία

- _ Αναξαγόρου, Τατιάνα, *Επέκεινα*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Ξένου Βάνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2014
- _ Βενετάς – Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος, *Εδουάρδος Σάουμπερτ 1804-1860. Συλλογή τεκμηρίων για τον σχεδιασμό της Αθήνας και του Πειραιά*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1999
- _ Γαλάτη, Ματίνα, *Η χωρική γεωγραφία του Θανάτου. Το ζήτημα του Ορίου. [Η εξέλιξη του ευρωπαϊκού κοιμητηρίου μέσα από την τομή του αστικού περιβάλλοντος του Διαφωτισμού.]*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012
- _ Γιοχάλας, Μιχάλης, *Το κοιμητήριο της Αναστάσεως, Όψεις και εξέλιξη της ταφικής τέχνης του Πειραιώς μέσα από τα μνημεία της περιόδου 1849-1940*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, επιβλέπων: Παυλόπουλος Δημήτρης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2018
- _ Γκιούλη, Βασιλική, *Τυπολογίες και κατασκευαστικά συστήματα νεοκλασικής αρχιτεκτονικής στο Ναύπλιο*, Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πάτρα, 2008
- _ Δανιήλ, Μαρία, *Α' Κοιμητήριο Αθηνών, Η γαλήνια συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμών*, άρθρο στο διαδίκτυο, Αθήνα, 2008, πηγή: <http://www.monumenta.org/article.php?IssueID=4&lang=gr&CategoryID=7&ArticleID=274>
- _ Δανιήλ, Μαρία, *Η εξέλιξη του Α' Κοιμητηρίου της Αθήνας μέχρι τα χρόνια του Μεσοπολέμου*, άρθρο στο διαδίκτυο, Αθήνα, πηγή: <https://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/100-20.pdf>
- _ Δούκα, Ελπίς Αφροδίτη, *Αρκαδικά Ίχνη στο Δυτικό Τοπίο*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2017
- _ Ζαβράκα, Δέσποινα, *Τα σύγχρονα νεκροταφεία ως πολυδιάστατα αστικά κενά. Χωρικός προσδιορισμός των χώρων ταφής σε σχέση με το αστικό περιβάλλον*, Τόμος 3, 2012, πηγή: *Χωρογραφίες*, Επιστημονικό περιοδικό του τμήματος Γεωπληροφορικής & Τοπογραφίας ΤΕΙ Σερρών
- _ Ζαβράκα, Δέσποινα, *Η πολεοδομική διάσταση των ευρωπαϊκών χώρων ταφής. Συγκριτική ανάλυση του δημόσιου χαρακτήρα των σύγχρονων κοιμητηρίων της Γαλλίας και της Ελβετίας*, Πανελλήνιο συνέδριο πολεοδομίας, χωροταξίας και περιφερειακής ανάπτυξης, Βόλος, 2009
- _ Ζιρώ, Όλγα, *Το Επιτύμβιο Ανάγλυφο στη Νεοελληνική γλυπτική, 1830-1900, η Αφήγηση των μορφών*, Διδακτορική διατριβή, Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο, Φιλοσοφική Σχολή, Αθήνα 2013
- _ Καραδήμου- Γερολύμπου Αλέκα, *«Σχεδιασμός και ανάκτηση του χώρου της πόλης- Χαρακτήρας της πολεοδομικής παρέμβασης του κράτους κατά την μετάβαση από την Οθωμανική στην Νεοελληνική πόλη»*, στα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας- Νεοελληνική πόλη-οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος- Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984 , Β' τόμος, εκδόσεις Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού ΕΜΝΕ, Αθήνα 1985
- _ Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, *Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των*

μνημείων και της ιστορίας του, εκδ. Ολκος, Αθήνα, 2017

_ Καρύδης, Δημήτρης, *Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας*, 2^η έκδοση, εκδ. Παπασωτηρίου, Αθήνα, 2008

_ Κιμπουρόπουλος, Γιάννης, *Η «Ομόνοια» όλων των Ελλήνων*, άρθρο στο περιοδικό «Επτά Ημέρες», Τόμος «Αθήνα», Αθήνα, 1997

_ Κονταράτος, Σάββας, *Ουτοπία και Πολεοδομία*, Πρώτος και Δεύτερος τόμος, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 2014

_ Κουμαριανού, Μαρία, *Ανθρωπολογική και πολιτιστική αξιοποίηση του ιερού χώρου. Το παράδειγμα του Α' Νεκροταφείου Αθηνών και του Βρετανικού Νεκροταφείου Κέρκυρας*, άρθρο στο διαδίκτυο,

πηγή: http://library.tee.gr/digital/books_notee/book_59509/book_59509_koumarianou.pdf

_ Κουμαριανού, Μαρία, *Η αντίληψη του θανάτου μέσα από μία σημειολογική και ανθρωπολογική προσέγγιση του αστικού νεκροταφειακού χώρου*, Διδακτορική διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2007

_ Μαλικούτη, Σταματίνα, *Πειραιάς 1834-1912*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα, 2004

_ Μαντουβάλου, Μαρία, *Ο πολεοδομικός σχεδιασμός της Αθήνας (1830-1940)*, άρθρο στο Από την Ακρόπολη της Αθήνας στο λιμάνι του Πειραιά. Σχέδια Ανάπλασης Αστικών Περιοχών, Επιμέλεια : Χριστόφορος Σακελλαρόπουλος. Έκδοση Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Politecnico di Milano, 1988,

πηγή: courses.arch.ntua.gr/fsr/132426/Mantounalou_Athens%20Urban%20Planning.pdf

_ Μαρμαράς, Εμμανουήλ, *Για την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία της Αθήνας. Δεκατέσσερα κείμενα και ένα αρχείο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2012

_ Μαρκάτου, Δώρα Φ., Μαυρομιχάλη, Ευθυμία, Παυλόπουλος, Δημήτρης, *Νεοελληνική ταφική γλυπτική – Αρχές 19^{ου} αιώνα*, 1940, Ίδρυμα Παναγιώτη και Έφης Μιχαήλ, Αθήνα, 2015

_ Μάρτος, Δημήτριος, *Εθνική ταυτότητα και σχεδιασμός στην Ελλάδα υπό τη δυναμική του φιλελληνισμού. Το πρώτο σχέδιο της Αθήνας των Κλεάνθη – Schaubert*, κείμενο στο συλλογικό έργο *Ιστορική, κοινωνική και πολεοδομική ανάλυση του χώρου*, επιμέλεια Δρακούλης, Δημήτρης, Τσότσος, Γεώργιος, εκδοτικός οίκος Αντωνίου Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2014

_ Μεντζίνη, Μαριλένα, *Οι πόλεις των νεκρών*, Διδακτορική Διατριβή, επιβλέπων: Στεφάνου Ιωσήφ, Αθήνα, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2004

_ Μίλεσης, Στέφανος, *Περιήγηση στο Κοιμητήριο του Πειραιά «Ανάσταση»*, άρθρο στο διαδίκτυο,

<http://pireorama.blogspot.com/2018/04/nekrotafeio-anastasis.html>

_ Μόλαση, Βασιλική, *Χωρικά ίχνη μνήμης στην πόλη του Πειραιά. Διερεύνηση του αποτυπώματος της εσωτερικής μετανάστευσης*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2014

_ Μονιούδη-Γαβαλά, Δώρα, *Η Ελληνική Πόλη από τον Ιππόδαμο στον Κλεάνθη*, [ηλεκτρ. βιβλ.], Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015

- _ Μπίρης, Μάνος, Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, *Νεοκλασική Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2001
- _ Μπούρας, Χαράλαμπος, Φιλippiίδης, Δημήτρης, *Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 2013
- _ Μυκονιάτης, Ηλίας, *Η ελληνική κοιμητηριακή γλυπτική του 19^{ου} αιώνα*, Αρχαιολογία, Αθήνα, 1990, τεύχος 36, σελ. 42-53 πηγή:<https://www.scribd.com/document/367422508/%CE%9C%CF%85%CE%BA%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%AC%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%97-%CE%97-%CE%95%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%9A%CE%BF%CE%B9%CE%BC%CE%B7%CF%84%CE%B7%CF%81%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%AE-%CE%93%CE%BB%CF%85%CF%80%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AE-%CE%A4%CE%BF%CF%85-19%CE%BF%CF%85-%CE%91%CE%B9%CF%8E%CE%BD%CE%B1-%CE%A3%CF%84%CE%BF-%CE%91%CF%81%CF%87%CE%B1%CE%B9%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%AF%CE%B1-36-1990-%CF%83-42-53>
- _ Μωραΐτης, Κωνσταντίνος, *Η Τέχνη του Τοπίου: Πολιτιστική επισκόπηση των νεωτερικών τοπικών θεωρήσεων και διαμορφώσεων*, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015
- _ Παπαδάμ, Μαγδαληνή, *Α' Κοιμητήριο Αθηνών: 1834 ως σήμερα*, Διπλωματική εργασία, επιβλέπουσα: Καφρίτσα Μαρία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015
- _ Παπαδοπούλου, Ευδοξία, *Πολιτική διαχείριση του νεοκλασικισμού στο ελληνικό βασίλειο: 19^{ος} αιώνας*, Διδακτορική διατριβή, επιβλέπων: Παπαγεωργίου Στέφανος, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών. Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Αθήνα, 2014
- _ Παρασκευοπούλου, Ιωάννα, *Το Πρώτο Νεκροταφείο της Αθήνας: Ιστορικά Οράματα*, Διπλωματική εργασία, επιβλέπων: Γεώργιος Κρητικός, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 2014
- _ Πετρίδου, Βασιλική, Ζιρώ, Όλγα, *Τέχνες και αρχιτεκτονική από την αναγέννηση έως τον 21ο αιώνα* [ηλεκτρ. βιβλ.], Σύλλογος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015
- _ Σαρηγιάννης, Γεώργιος, *Αθηναϊκό σταυροδρόμι*, Άρθρο στο περιοδικό «Επτά Ημέρες», Τόμος «Αθήνα», Αθήνα, 1997
- _ Τεμπελοπούλου, Μυρτώ, *Νεοκλασικές αστικές πλατείες στην Ελλάδα - Ζητήματα ανθεκτικότητας και δημοφιλίας στη διαδρομή δύο αιώνων*, ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Χανιά, 2014
- _ Τζάμου, Κατερίνα, *Βασίλειος Κουρεμένος και ταφική αρχιτεκτονική: Τα όρια και οι υπερβάσεις του νεοκλασικισμού*, ανακοίνωση επιμέρους ενότητας έρευνας, Γραφείο Ερευνών Αρχιτεκτονικής της Ακαδημίας Αθηνών, σε συνεργασία με την ομότιμο καθηγήτρια του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Ελένη Φεσσά-Εμμανουήλ
- _ Τζανάκη, Ελίνα, *Η ιχνογραφία της μετάβασης. Ο ρόλος του υδάτινου στοιχείου στην εξέλιξη των Ευρωπαϊκών κοιμητηρίων*, Ερευνητική εργασία, επιβλέπουσα: Κωτσάκη Αμαλία, Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, 2012
- _ Φιλippiίδης, Δημήτρης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα, 1984
- _ Φουντουλάκη – Μπαδήμα, Όλγα, *Σταμάτης Κλεάνθης 1802-1862*, Δήμοι Αθηναίων και Βελβενδού, Αθήνα, 2002

_ Ariès, Philippe, Ο άνθρωπος ενώπιον του θανάτου. Ο εξαγριωμένος θάνατος II, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1999

_ Arnheim, Rudolf, Η δυναμική της αρχιτεκτονικής μορφής, University Studio Press, London, 1977

_ Bailey, Alison Leah, *Deathscape: The silent city*, Azrieli School of Architecture & Urbanism, Carleton University, Ontario, 2016

_ Brongniart, Alexandre-Théodore, *Plans du Palais de la Bourse de Paris et du cimetière Mont-Louis (Récit Historique)*, Παρίσι, 1814

_ Carter, Nathaniel H., *Letters from Europe, comprising the journal of a tour through Ireland, England, Scotland, France, Italy, and Switzerland in the years 1825, '26, and '27*, Νέα Υόρκη, 1827

_ Dixon Hunt, John, *Gardens and the Picturesque: Studies in the History of Landscape Architecture*, The MIT Press (https://books.google.gr/books?id=nGH16blAkggC&pg=PA331&lpg=PA331&dq=pere+lachaise+utopia&source=bl&ots=0euluHpFfc&sig=mTTPk-0Ba44oLMDGc7Sf5gXT_Xvc&hl=el&sa=X&ved=2ahUKEwjL1caDtvDeAhUHCywKHXXqD-Q0Q6AEwCHoECAMQAAQ#v=onepage&q=pere%20lachaise%20utopia&f=false)

_ Etlin, Richard, *Symbolic Space, French Enlightenment Architecture and Its Legacy*, University of Chicago Press, 1994

_ Foucault, Michel, Ομιλίες και Γραπτά 1984, *Περί αλλοτινών χώρων (διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών, 14 Μαρτίου 1967)*, Architecture, Mouvement, Continuité, τεύχος 50, Οκτώβριος 1984,

πηγή:https://biennale1.thessalonikibiennale.gr/pdf/MICHEL_FOUCAULT_HETEROTOPIAS_GR.pdf

_ Gough, Andrew, *Memento Mori: The story of London's Elysian Fields*, άρθρο στο διαδίκτυο, 2010, πηγή: https://andrewgough.co.uk/articles_memento/

_ Hintermeyer, Pascal, *Politiques de la mort*, Payot, Παρίσι, 1981

_ Kaylee P. Alexander, *Père-Lachaise in 1815: A New Method in the Study of Ephemeral Funerary Monuments*, 2018, πηγή: https://www.academia.edu/38215374/P%C3%A8reLachaise_in_1815_A_New_Method_in_the_Study_of_Ephemeral_Funerary_Monuments

_ Linden-Ward, Blanche, *Silent City on a Hill: Picturesque Landscapes of Memory and Boston's Mount Auburn Cemetery*, Ohio State University Press, 2016

_ Moles, Abraham, Rohner, Elizabeth, *Psychologie de l'espace*, Casterman, Paris, 1972

_ *Monumental Cemetery of Staglieno. Sculptural art in Genoa between 1850 and 1950*, άρθρο στο διαδίκτυο, πηγή: http://www.visitgenoa.it/sites/default/files/Monumental%20Cemetery%20of%20Staglieno_0.pdf

_ Mumford, Lewis, *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*, Harcourt, Brace&World, Νέα Υόρκη, 1961

_ Parcell, Stephen, Perez-Gomez, Alberto, *Chora Five, Intervals in the Philosophy of Architecture*, MCGILL-Queen's University Press, 2007

_ Stancovic, Isidora, *The Pere Lachaise Cemetery, Its Origin, Appearance and Heritage*, Second International Congress of Art History Students Proceedings, 2013

_ Tarlow, Sarah, *Landscapes of Memory: the Nineteenth-Century Garden Cemetery*, European Journal of Archaeology, 2000

_ Worpole, Ken, *The power of the grave as the locus of remembrance has been increasingly relinquished*, Environmental, economic and cultural factors have all shaped funerary architecture throughout the ages, άρθρο στο διαδίκτυο, 2016, πηγή: <https://www.architectural-review.com/essays/the-power-of-the-grave-as-the-locus-of-remembrance-has-been-increasingly-relinquished/10014108.article>

Πηγές από το διαδίκτυο

_ Η νεοκλασική πολεοδομία ως ιδεολογικός μηχανισμός, κατά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, άρθρο στο διαδίκτυο, Αθήνα, 2011, πηγή: <https://kompreser.espinblogs.net/2011/09/09/neoklasiki-poleodomia-mixanisms/>

_ Το νεκροταφείο της Αναστάσεως, άρθρο στο διαδίκτυο, Πειραιάς, 2015, <https://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2015/02/Anastash.html?fbclid=IwAR1X15aNd8JjHMS-KUOO2cnVloYydlTnolpdqx20vELQo3wtpuaXH7hXNF2l>

_ http://popaganda.gr/i-astiki-taxi-sti-gitonia-ton-angelon/?fbclid=IwAR2BPWdDNFfnU-wqMLV8sIUclaqWV7bYfA7d7ae58wGnAoupf9tJC_E0mFl8

_ <https://www.athenssocialatlas.gr/%CE%AC%CF%81%CE%B8%CF%81%CE%BF/%CF%83%CF%87%CE%B5%CE%B4%CE%B9%CE%AC%CE%B6%CE%BF%CE%BD%CF%84%CE%B1%CF%82-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B1%CE%B8%CE%AE%CE%BD%CE%B1-%CF%84%CE%BF%CE%BD-19%CE%BF-%CE%B1%CE%B9%CF%8E%CE%BD%CE%B1/>

_ <http://www.attiko-prasino.gr/Default.aspx?tabid=324&language=el-GR>

_ Μπαφούνη, Ευαγγελία, *Νεκροταφείο της Ανάστασης: η μνήμη της πόλης*, εισαγωγή στην εκδήλωση Ευρωπαϊκές ημέρες πολιτιστικής κληρονομιάς, Πειραιάς, 2017, πηγή: <https://www.catisart.gr/wp-content/uploads/2017/09/anastasi.pdf>

_ https://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2015/12/map1927.html?view=classic&fbclid=IwAR1Oto1Ex7zNjkK3yDtMls2Xo0ElbplcOPPLyDZQD2ZOie_ryJMP1w1xnK0

_ <http://www.andro.gr/apopsi/utopia-architecture/>

_ https://www.lifo.gr/articles/archaeology_articles/140747

_ <http://www.monumenta.org/article.php?IssueID=4&ArticleID=274&CategoryID=7&lang=gr>

_ <http://www.significantceteries.org/2011/11/cemetery-of-athenes-koimitirio-athinon.html>

_ https://www.lifo.gr/videos/on_air_lifo_talks/140964

_ <http://theathenian.gr/stories/item/544-nekrotafeio-istori-texnis>

_ <http://www.mixanitouxronou.gr/i-kimomeni-tou-chalepa-i-tafi-ton-kolokotroni-androut>

sou-ke-sliman-dipla-stou-mitropanou-ke-tou-dionisiou-mafsolia-angeli-sfinges-ke-liontaria-
-ta-entiposiaka-mnimata-tou-a%CE%84nekrotafiou-fot/
_http://mare1952.blogspot.com/2014/06/blog-post.html
_https://www.britannica.com/place/Pere-Lachaise-Cemetery
_https://en.parisinfo.com/paris-museum-monument/71470/Cimetiere-du-Pere-Lachaise
_https://www.nomadicmatt.com/travel-blogs/pere-lachaise-cemetery/
_https://courses.umass.edu/latour/2010/Pere_Lachaise/index.html
_https://www.histoire-image.org/fr/etudes/monument-tous-morts
_http://www.patrickberger.fr/projets/158_tallien/tallien_03.html
_http://perelachaisehistoire.fr/le-projet-de-brongniart-1813/
_City of Immortals: Père Lachaise Cemetery Map and Resources, πηγή: <https://cityofimmortals.com/design>
_Dickey, Colin, *Necropolis*, Lapham's Quarterly, 2016, πηγή: <https://www.laphamsquarterly.org/city/necropoli>

Πηγές εικόνων

- _Εικόνα 1: <https://www.gettyimages.com>
- _Εικόνα 2: <https://www.gettyimages.com>
- _Εικόνα 3: <https://dikaiosinisimera.gr/2018/11/24/45-%CF%80%CE%BF%CE%BB%CF%8D-%CF%83%CF%80%CE%AC%CE%BD%CE%B9%CE%B5%CF%82%CF%86%CF%89%CF%84%CE%BF%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AF%CE%B5%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%B1%CE%B8%CE%AE%CE%BD%CE%B1%CF%82-%CF%80/>
- _Εικόνα 4: <https://www.flickr.com/photos/127226743@N02/14900725249/>
- _Εικόνα 5: Προσωπικό αρχείο (2019)
- _Εικόνα 6: Προσωπικό αρχείο (2019)
- _Εικόνα 7: <http://www.attiko-prasino.gr/Default.aspx?tabid=324&language=el-GR>
- _Εικόνα 8: Προσωπικό αρχείο (2019)
- _Εικόνα 9: Προσωπικό αρχείο (2019)
- _Εικόνα 10: <https://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2015/02/Anastash.html?fbclid=IwAR1X15aNd8JjHMSKUOO2cnVloYydlTnolpdqx20vELQo3wtputaXH7hXNF2l>
- _Εικόνα 11: <https://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2015/02/Anastash.html?fbclid=IwAR1X15aNd8JjHMSKUOO2cnVloYydlTnolpdqx20vELQo3wtputaXH7hXNF2l>
- _Εικόνα 12: <https://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2015/02/Anastash.html?fbclid=IwAR1X15aNd8JjHMSKUOO2cnVloYydlTnolpdqx20vELQo3wtputaXH7hXNF2l>
- _Εικόνα 13: Επεξεργασία χάρτη, πηγή: <https://www.mixanitouxronou.gr/pia-ine-i-pasignosti-periochi-sto-kentro-tis-athinas-pou-pernouse-o-ilisos-potamos-ke-iche-spitia-me-keramidia-stin-kiti-tou-eki-chtistikan-politeli-xenodochia-ke-polikatikies/>
- _Εικόνα 14: https://www.flickr.com/photos/athens_greece/30938084875
- _Εικόνα 15: http://library.tee.gr/digital/m2200/m2200_harkioulakis.pdf
- _Εικόνα 16: Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, *Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του*, εκδ.Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ. 17
- _Εικόνα 17: Επεξεργασία σχεδίου, πηγή: Παπαδάμ, Μαγδαληνή, *Α' Κοιμητήριο Αθηνών: 1834 ως σήμερα*, Διπλωματική εργασία, επιβλέπουσα: Καφρίτσα Μαρία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015, σελ. 6
- _Εικόνα 18: Επεξεργασία χάρτη, πηγή: <https://www.archaiologia.gr/blog/2015/12/14/%CE%B7-%CE%B5%CE%BE%CE%AD%CF%87%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B1-%CE%B8%CE%AD%CF%83%CE%B7-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%B5%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD-%CE%B9%CE%B4%CF%81/>
- _Εικόνα 19: <http://sp-reading.blogspot.com/2009/02/blog-post.html>
- _Εικόνα 20: Προσωπικό αρχείο (2019)
- _Εικόνα 21: <https://www.flickr.com/photos/127226743@N02/14900644529/>
- _Εικόνα 22: Δανιήλ, Μαρία, *Τα πρώτα κοιμητήρια της Αθήνας*, άρθρο στο περιοδικό *Τα Αθηναϊκά*, σελ. 34
- _Εικόνα 23: Επεξεργασία χάρτη, πηγή: Παπαδάμ, Μαγδαληνή, *Α' Κοιμητήριο Αθηνών: 1834 ως σήμερα*, Διπλωματική εργασία, επιβλέπουσα: Καφρίτσα Μαρία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015, σελ. 7
- _Εικόνα 24: Επεξεργασία χάρτη, πηγή: <https://www.archaiologia.gr/blog/2015/12/14/%CE%B7%CE%B5%CE%BE%CE%AD%CF%87%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B1-%CE%B8%CE%AD%CF%83%CE%B7-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%B5%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD-%CE%B9%CE%B4%CF%81/>

A%CF%8E%CE%BD-%CE%B9%CE%B4%CF%81/

_Εικόνα 25: Επεξεργασία σχεδίου, πηγή: Παπαδάμ, Μαγδαληνή, *Α' Κοιμητήριο Αθηνών: 1834 ως σήμερα*, Διπλωματική εργασία, επιβλέπουσα: Καφρίτσα Μαρία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Αθήνα, 2015, σελ. 6

_Εικόνα 26: <https://www.flickr.com/photos/telemax/4601845560/in/photolist-81DEmQ-81DC4N-81AfUP-Gb6fGV-81Eqdy-bp4UFa-oXbY3S-81E5kv-81tfKj-oXbNPG-oGJF8X-oZeApT-oZcBiY-oZdL9p-oGHJMz-oZdywM-81pEpg-pEFR3f-81sLtw-81spPQ-81AB7c-81EYFS-oGJCD1-oGJpCZ-81sExG-oXbDM3-81ByUa-pqmrnC-81EvYy-pGRsMh-81sfuC-81ph7t-23D4dya-bp4USV-81Fa4N-pEEhAJ-81Heiy-oGJWbe-81q1mK-pGwZt4-81BRSZ-81HeYG-oYXyp8-81t6th-81sDAw-pqnFM5-81AhAM-81q1AT-DZ5VHx-81sTw7>

_Εικόνα 27: Επεξεργασία χάρτη, πηγή: <https://www.archaiologia.gr/blog/2015/12/14/%CE%B7%CE%B5%CE%BE%CE%AD%CF%87%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B1-%CE%B8%CE%AD%CF%83%CE%B7-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%B5%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD-%CE%B9%CE%B4%CF%81/>

_Εικόνα 28: <https://www.flickr.com/photos/127226743@N02/15087329845/>

_Εικόνα 29: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 30: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 31: Επεξεργασία χάρτη, πηγή: <https://www.archaiologia.gr/blog/2015/12/14/%CE%B7%CE%B5%CE%BE%CE%AD%CF%87%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B1-%CE%B8%CE%AD%CF%83%CE%B7-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CE%B5%CE%BA%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CF%85%CF%84%CE%B9%CE%BA%CF%8E%CE%BD-%CE%B9%CE%B4%CF%81/>

_Εικόνα 32: <https://www.flickr.com/photos/telemax/4601845560/in/photolist-81DEmQ-81DC4N-81AfUP-Gb6fGV-81Eqdy-bp4UFa-oXbY3S-81E5kv-81tfKj-oXbNPG-oGJF8X-oZeApT-oZcBiY-oZdL9p-oGHJMz-oZdywM-81pEpg-pEFR3f-81sLtw-81spPQ-81AB7c-81EYFS-oGJCD1-oGJpCZ-81sExG-oXbDM3-81ByUa-pqmrnC-81EvYy-pGRsMh-81sfuC-81ph7t-23D4dya-bp4USV-81Fa4N-pEEhAJ-81Heiy-oGJWbe-81q1mK-pGwZt4-81BRSZ-81HeYG-oYXyp8-81t6th-81sDAw-pqnFM5-81AhAM-81q1AT-DZ5VHx-81sTw7>

_Εικόνα 33: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 34: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 35: https://www.lifo.gr/articles/archaeology_articles/140747

_Εικόνα 36: https://www.lifo.gr/articles/archaeology_articles/140747

_Εικόνα 37: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 38: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 39: <https://www.newsit.gr/ellada/otan-i-voyli-itan-palati-kai-apekso-pernoysan-gaidoyria-foto/1736025/>

_Εικόνα 40 : <https://www.flickr.com/photos/96796860@N07/9342763155/>

_Εικόνα 41: Καρδαμίτση-Αδάμη, Μάρω, Δανιήλ, Μαρία, *Το Α' Κοιμητήριο της Αθήνας. Οδηγός των μνημείων και της ιστορίας του*, εκδ. Ολκος, Αθήνα, 2017, σελ. 20

_Εικόνα 42: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 43: <https://www.facebook.com/299226343482553/photos/a.894538700617978/930295237042324/?type=3&theater>

_Εικόνα 44: Δανιήλ, Μαρία, *Τα πρώτα κοιμητήρια της Αθήνας*, άρθρο στο περιοδικό *Τα Αθηναϊκά*, σελ. 37

_Εικόνα 45: <https://www.archaeology.wiki/blog/2016/04/25/prominent-educational-institutions-19th-century-athens/>

_Εικόνα 46: Επεξεργασία σχεδίου, Μαλικούτη, Σταματίνα, *Πειραιάς 1834- 1912*, εκδ.

Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2004, σελ.78

_Εικόνα 47: https://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2015/12/map1927.html?view=classic&fbclid=IwAR1Oto1Ex7zNjK3yDtMls2Xo0ElbpLcOPPLYDZQD2ZOie_ryJMP1w1xnK0

_Εικόνα 48: https://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2015/12/map1927.html?view=classic&fbclid=IwAR1Oto1Ex7zNjK3yDtMls2Xo0ElbpLcOPPLYDZQD2ZOie_ryJMP1w1xnK0

_Εικόνα 49: Μαλικούτη, Σταματίνα, *Πειραιάς 1834- 1912*, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2004, σελ. 65

_Εικόνα 50: <http://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2015/02/CatholicCemeteryAnastasi.html>

_Εικόνα 51: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 52: <http://pireorama.blogspot.com/2018/04/nekrotafeio-anastasis.html>

_Εικόνα 53: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 54: Επεξεργασία σχεδίου, https://keratsinivoice.blogspot.com/2017/02/blog-post_890.html#axzz5irGhZTV

_Εικόνα 55: <http://pireorama.blogspot.com/2018/04/nekrotafeio-anastasis.html>

_Εικόνα 56: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 57: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 58: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 59: Επεξεργασία σχεδίου, Λαζαρίδη, Γιάννα, *Σχεδιαστική πρακτική σε ιστορικές πόλεις: Το παράδειγμα της Ερέτριας, Τεχνικά Χρονικά*, 2007, σελ.24

_Εικόνα 60: Επεξεργασία του σχεδίου, Αρχείο νεκροταφείου Αναστάσεως Πειραιά

_Εικόνα 61: Αρχείο νεκροταφείου Αναστάσεως Πειραιά

_Εικόνα 62: Μαρμαράς, Εμμανουήλ, *Για την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία της Αθήνας. Δεκατέσσερα κείμενα και ένα αρχείο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2012, σελ.114

_Εικόνα 63: Επεξεργασία σχεδίου, <https://www.catisart.gr/wp-content/uploads/2017/09/anastasi.pdf>

_Εικόνα 64: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 65: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 66: https://keratsinivoice.blogspot.com/2017/02/blog-post_890.html#axzz5irGhZTV

_Εικόνα 67: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 68: <https://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2015/02/Anastash.html?fbclid=IwAR1X15aNd8JjHMSKUOO2cnVloYydlTnolpdqx20vELQo3wtpuaxH7hXNF2l>

_Εικόνα 69: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 70: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 71: Γιοχάλας, Μιχάλης, *Το κοιμητήριο της Αναστάσεως. Όψεις και εξέλιξη της ταφικής τέχνης του Πειραιώς μέσα από τα μνημεία της περιόδου 1849-1940*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, επιβλέπων: Παυλόπουλος Δημήτρης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2018, σελ. 353

_Εικόνα 72: Γιοχάλας, Μιχάλης, *Το κοιμητήριο της Αναστάσεως. Όψεις και εξέλιξη της ταφικής τέχνης του Πειραιώς μέσα από τα μνημεία της περιόδου 1849-1940*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, επιβλέπων: Παυλόπουλος Δημήτρης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2018, σελ. 328

_Εικόνα 73: Γιοχάλας, Μιχάλης, *Το κοιμητήριο της Αναστάσεως. Όψεις και εξέλιξη της ταφικής τέχνης του Πειραιώς μέσα από τα μνημεία της περιόδου 1849-1940*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, επιβλέπων: Παυλόπουλος Δημήτρης, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2018, σελ. 271

_Εικόνα 74: Μαρμαράς, Εμμανουήλ, *Για την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία της Αθήνας*.

Δεκατέσσερα κείμενα και ένα αρχείο, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2012, σελ.114

_Εικόνα 75: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 76: <http://mlp-blo-g-spot.blogspot.com/2015/02/CatholicCemeteryAnastasi.html>

_Εικόνα 77: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 78: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 79: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 80: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 81: Μαλικούτη, Σταματίνα, *Πειραιάς 1834- 1912*, εκδ. Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2004, σελ. 79

_Εικόνα 82: <http://parismuseescollections.paris.fr/fr/musee-carnavalet/oeuvres/projet-d-amenagement-du-cimetiere-de-l-est-dit-mont-louis-ou-pere-lachaise#infos-principales>

Εικόνα 83: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:P%C3%A8re-Lachaise-_Enterrement_en_1837.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:P%C3%A8re-Lachaise_-_Enterrement_en_1837.jpg)

_Εικόνα 84: <https://www.gettyimages.com>

_Εικόνα 85: <https://www.gettyimages.com>

_Εικόνα 86: <http://parismuseescollections.paris.fr/fr/musee-carnavalet/oeuvres/plan-du-cimetiere-du-pere-lachaise?fbclid=IwAR1Bvr4DuFXbtVLkbhesSYJUWXqXBZtiXHfIMgPwzEmjeLqo4W5ITsMkmJ4>

_Εικόνα 87: <https://gr.pinterest.com/pin/36099234488093725/?lp=true>

_Εικόνα 88: <http://www.oldmapsofparis.com/>

_Εικόνα 89: <https://www.tate.org.uk/art/artworks/turner-paris-from-pere-la-chaise-t04978>

Εικόνα 90: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Courvoisier-_View_of_Pere-Lachaise_Cemetery_from_the_Gothic_Chapel_\(cropped\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Courvoisier_-_View_of_Pere-Lachaise_Cemetery_from_the_Gothic_Chapel_(cropped).jpg)

_Εικόνα 91: <http://perelachaisehistoire.fr/breve-histoire-du-mont-louis-en-quelques-cartes/>

_Εικόνα 92: https://www.appl-lachaise.net/appl/article.php3?id_article=1421

_Εικόνα 93: <http://www.pariscemeteries.com/news-1/2013/12/entrance-to-pere-lachaise-in-1830.html>

_Εικόνα 94: <http://www.cpa-bastille91.com/tout-paris-entree-du-cimentiere-du-pere-lachaise/>

_Εικόνα 95: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 96: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 97: <https://www.britannica.com/place/Pere-Lachaise-Cemetery>

_Εικόνα 98: <https://en.parisinfo.com/paris-museum-monument/71470/Cimetiere-du-Pere-Lachaise>

_Εικόνα 99: <https://en.parisinfo.com/paris-museum-monument/71470/Cimetiere-du-Pere-Lachaise>

_Εικόνα 100: <https://en.parisinfo.com/paris-museum-monument/71470/Cimetiere-du-Pere-Lachaise>

_Εικόνα 101: <https://en.parisinfo.com/paris-museum-monument/71470/Cimetiere-du-Pere-Lachaise>

_Εικόνα 102: Επεξεργασία σχεδίου, <http://parismuseescollections.paris.fr/fr/musee-carnavalet/oeuvres/projet-d-amenagement-du-cimetiere-de-l-est-dit-mont-louis-ou-pere-lachaise#infos-principales>

_Εικόνα 103: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 104: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 105: MONUMENTAL CEMETERY OF STAGLIENO. Sculptural art in Genoa between 1850 and 1950, άρθρο στο διαδίκτυο, πηγή: http://www.visitgenoa.it/sites/default/files/Monumental%20Cemetery%20of%20Staglieno_0.pdf

_Εικόνα 106: <https://www.nomadicmatt.com/travel-blogs/pere-lachaise-cemetery/>
_Εικόνα 107: <https://www.nomadicmatt.com/travel-blogs/pere-lachaise-cemetery/>
_Εικόνα 108: https://www.appl-lachaise.net/appl/article.php3?id_article=2102
_Εικόνα 109: https://fr.wikipedia.org/wiki/Paris,_vu_des_hauteurs_du_P%C3%A8re_Lachaise
_Εικόνα 110: https://www.goodreads.com/author/show/499414.Yves_Fey/blog?page=2
_Εικόνα 111: Προσωπικό αρχείο (2019)
_Εικόνα 112: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nicolas_Poussin_-_Et_in_Arcadia_ego_\(deuxi%C3%A8me_version\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Nicolas_Poussin_-_Et_in_Arcadia_ego_(deuxi%C3%A8me_version).jpg)
_Εικόνα 113: <https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/digital-collection/01.+Paintings/36651/>
_Εικόνα 114: <https://denverartmuseum.org/edu/object/dream-arcadia>
_Εικόνα 115: <https://www.flickr.com/photos/telemax/4599719900/>
_Εικόνα 116: Προσωπικό αρχείο (2019)
_Εικόνα 117: Προσωπικό αρχείο (2019)
_Εικόνα 118: Προσωπικό αρχείο (2019)
_Εικόνα 119: http://paris1900.lartnouveau.com/paris20/cimetiere_du_pere_lachaise/cimetiere_du_pere_lachaise_1900.htm?fbclid=IwAR1CvsaXFOWRcw1e_3nRfIKHA9mT4pviYqDt6ZY0BJdLkrAM_t27wa8ZxxM
_Εικόνα 120: http://paris1900.lartnouveau.com/paris20/cimetiere_du_pere_lachaise/cimetiere_du_pere_lachaise_1900.htm?fbclid=IwAR1CvsaXFOWRcw1e_3nRfIKHA9mT4pviYqDt6ZY0BJdLkrAM_t27wa8ZxxM
_Εικόνα 121: http://paris1900.lartnouveau.com/paris20/cimetiere_du_pere_lachaise/cimetiere_du_pere_lachaise_1900.htm?fbclid=IwAR1CvsaXFOWRcw1e_3nRfIKHA9mT4pviYqDt6ZY0BJdLkrAM_t27wa8ZxxM
_Εικόνα 122: https://www.alamy.com/stock-photo-godde-chapelle-du-pre-lachaise-plan-147594705.html?pv=1&stamp=2&imageid=D63560A1-1FA0-419E-84F4-2C0198BBB894&p=699375&n=0&orientation=0&pn=1&searchtype=0&lsFromSearch=1&srch=foo%3Dbar%26st%3D0%26pn%3D1%26ps%3D100%26sortby%3D2%26resultview%3DsortbyPopular%26npgs%3D0%26qt%3Dp%C3%A8re%2520lachaise%26qt_raw%3Dp%C3%A8re%2520lachaise%26lic%3D3%26mr%3D0%26pr%3D0%26ot%3D0%26creative%3D%26ag%3D0%26hc%3D0%26pc%3D%26blackwhite%3D1%26cutout%3D%26tbar%3D1%26et%3D0x00000000000000000000000000000000%26vp%3D0%26loc%3D0%26imgt%3D0%26dtfr%3D%26dtto%3D%26size%3D0xFF%26archive%3D1%26groupid%3D%26pseudoid%3D%26a%3D%26cdid%3D%26cdsr%3D%26name%3D%26qn%3D%26apalib%3D%26apalic%3D%26lightbox%3D%26gname%3D%26gtype%3D%26xstx%3D0%26simid%3D%26saveQry%3D%26editorial%3D1%26nu%3D%26t%3D%26edoptin%3D%26cusomgeoip%3D%26cap%3D1%26cbstore%3D1%26vd%3D0%26lb%3D%26fi%3D2%26edrf%3D%26ispremium%3D1%26flip%3D0%26pl%3D&fbclid=IwAR0EnWrFIR3MEOjTDtH4KfoLvVQsEy2XJAKeyGVV8TisYm3orfA0ZJ3Tsrq
Εικόνα 123: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Brongniart-_Plans_du_Palais_de_la_Bourse_de_Paris_et_du_cimet%C3%A8re_Mont-Louis,_VI.jpg?fbclid=IwAR0_Z5U74D3IRfqelUCl1yXATye0YYZ5CSXRvXU36Q6XsPRiIT5CVmEmUspl](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Brongniart_-_Plans_du_Palais_de_la_Bourse_de_Paris_et_du_cimet%C3%A8re_Mont-Louis,_VI.jpg?fbclid=IwAR0_Z5U74D3IRfqelUCl1yXATye0YYZ5CSXRvXU36Q6XsPRiIT5CVmEmUspl)
_Εικόνα 124: <https://en.wikipedia.org/wiki/File:PiranesiPyramid.jpg>
_Εικόνα 125: Etlin Richard, Symbolic French Enlightenment Architecture and its legacy, εκδ. University of Chicago Press, 1994
_Εικόνα 126: Etlin Richard, Symbolic French Enlightenment Architecture and its legacy, εκδ. University of Chicago Press, 1994
Εικόνα 127: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Boull%C3%A9-_C%C3%A9notaphe_%C3%A9gyptien_-__%C3%A9l%C3%A9vation.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Boull%C3%A9_-_C%C3%A9notaphe_%C3%A9gyptien_-__%C3%A9l%C3%A9vation.jpg)

_Εικόνα 128: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 129: Προσωπικό αρχείο (2019)

_Εικόνα 130: <https://stoneanddust.com/2019/02/28/site-156-the-first-cemetery-of-athens/>

_Εικόνα 131: Δανιήλ, Μαρία, *Τα πρώτα κοιμητήρια της Αθήνας*, άρθρο στο περιοδικό *Τα Αθηναϊκά*, σελ. 34

_Εικόνα 132: Αρχείο νεκροταφείου Αναστάσεως Πειραιά

Ο επαναπροσδιορισμός της ελληνικής πόλης κατά τον 19^ο αιώνα με σκοπό τον εξευρωπαϊσμό της ως έκφραση της ανεξαρτησίας του νεοσύστατου κράτους, εντοπίζεται και στην αντίληψη για τη νεκρόπολη της ίδιας περιόδου. Τον 19^ο αιώνα το νεκροταφείο αποκτά φιλοσοφική διάσταση και επιδιώκει να δώσει την αίσθηση της ιστορικής συνέχειας και της αιώνιας κατοικίας· είναι ένας τόπος - τρόπος επιστροφής στις ρίζες. Δημιουργείται σαν μίμηση της πραγματικής και της ιδεατής πόλης των ζωντανών, αφού συνεχίζει ως προς πολλά την ίδια την πολιτεία των εν τω κόσμω και αποτελεί την προέκταση και την άλλη της όψη, τόσο μορφολογικά όσο και συμβολικά. Συνεπώς, κατέχει την θέση του ειδώλου της πόλης των ζωντανών, αποτελώντας μία εξιδανικευμένη μορφή της και μία γέφυρα ανάμεσα στην πραγματικότητα και την ουτοπία.